

הרב ישראל דנדרוביץ

ראש בית המדרש 'באר האבית'

מח"ס 'הנחמדים מרחב', ערך

על קצה המזלג

במרכזה של סוגיא למדנית מובהקת, במסכת בבא מציעא, מגלה לנו רבינו חננאל את זהותם של אלו שחידשו את המזלג והסכין ככלי-עזר למאכל: היוונים! / רבינו יצחק דמן עכו, תלמידו של הרמב"ן, טוען כי עלינו ללמוד מסרטני הנהרות את צורת האכילה הנאותה: באמצעות שתי אצבעות בלבד! / מציאות שנויה במחלוקת בעלת השלכה הלכתית מובהקת: איך אכלו בימי חז"ל, כשאותה פיסקא בגמרא משמשת ראיה לשני הצדדים החולקים...

ה'מגד' מפטרבורג...

סיפר הגה"ק רבי מרדכי יוסף מראדזין: סח לי יהודי פולני, חסיד ותמים-דרך, מאשר ראו עיניו בעצמם, עד כמה נזהרו בני העיר פטרבורג באכילה מתוך טהרה ונקיות-ידיים. הנה - הוא מספר לי - נודמן לי פעם לבקר בעיר פטרבורג, והוזמנתי להתארח לסעודה אצל אחד מיהודי העיר. כשהסכתי לסעודה, אני רואה כי סמוך לצלחת הוכן עכורי "קראצער" - "מגד". כלי מיוחד העשוי ממוט ארוך שבסופו שלושה שיניים. זאת כדי שאם באמצע האכילה ארצה לגרד בגופי, כגב או בראש, לא אצטרך ליטול את ידיי כדין הנוגע במקום המכוסה, אלא אשתמש ב'מגד' זה.

היה מפליג אותו חסיד-פולני במעלתם של מארחיו ובסיווג הנקיות וגדרי הטהרה אשר להם, ולא ידע כי 'מגד' זה אינו אלא 'מזלג' גרדא. אותו חסיד מעולם לא אכל עם מזלג, ואפילו לא ראה כלי כזה מימיו. כך שבראותו כלי בעל שיניים, העומד מוכן לצורך הסעודה, היה בתומו משוכנע כי מדובר בכלי גירוד, לשמירת טהרת הידיים...

את מעשיה נאה זו היה חוזר ומספר כ"ק אדמו"ר רבי יצחק מאמשינוב-ארה"ב, כפי ששמע מאביו כ"ק אדמו"ר רבי יוסף, אשר שמע זאת מפי הרה"ק מראדזין, בהיותם יחד בעיר הנופש אוטובוצק. והובאו הדברים בספר 'משמרת הקודש' (פרק טו, הע' ז).

לא ידוע לנו האם הבחינו המארחים ב'שימוש החורג' שעושה האורח הפולני במזלג, ומה היה דינו של המזלג לאחר מכן, אך יש בסיפור זה כדי ללמדנו עד היכן היה זר לחסידים ואנשי מעשה השימוש במזלג לצורך אכילה.

מנהג אבותינו 'בידינו'

מליצה נאה אודות עצם העניין הובאה בספר 'זכרון בספר' (סינגר, וילנא תר"ס. עמ' עו

אות סד):

"שמעתי מהרב הגאון רבי נחמן אידל מרגליות זללה"ה על אחד שאכל בידו בל מולג. אמר הרב: מנהג אבותיהם בידיהם..."

ואכן, סיפורים רבים נשתמרו בידינו אודות מנהגם של רועי החסידות לדורותיהם לאכול באצבעותיהם, בלא מולג וסכין.¹

כשישהה כ"ק מרן אדמו"ר מהר"ש הראשון מבאבוב זי"ע בעיר פראנקפורט שבארץ אשכנז, באו כמה רבנים לשולחנו וראו כי הוא טועם מהקוגל בידו, ואף מחלק שיריים בידו, וכשראה שלא נחא ליה כהו אמר להם בדרך מליצה: "איר קענט נעמען פון מיר, אין בין א נקי כפיים [=יכולים אתם ליטול ממני, שכן אני נקי כפיים]" (ספר 'מגן אבות' באבוב, הע' אות סא)².

ופעם אחת ביקר כ"ק מרן אדמו"ר הקדושת ציון מבאבוב זצ"ל הי"ד בעיר ניימארק, ובסעודה שנערכה לכבודו הבחין באחד המסובים שרצונו לאכול דווקא במולג. ואמר לו: "אלו המקפידים לאכול תמיד עם מולג עלולים להכשל באיסור דאורייתא, מה שאין כן החסידים, שאוכלים בידיהם, ניצולים מאיסור זה". וביאר דבריו, כי הרגיל לאכול במולג, הנה אם לא יהיה לו מולג, ימאס עבדו לאכול בעד ויעבור על לאו של 'בל תשקצו', אבל החסידים הרגילים לאכול בידיהם לא יעברו על איסור זה (שם אות קלט)³.

א. ובשמו של האדמו"ר מאפטא בירושלים, רבי אריה לייבוש ליפשיץ, הביאו בספר 'יסוד לקרא' (עמ' רצ):

"ראה שסדרו לפני הסעודה לכל אחד: ג-אפל, ל-עפל, מ-עסר (=מולג, כף וסכין) שהם ראשי תיבות 'גלם'. והרחיב הדיבור שבאמת מוטל על האדם לעשות מן החומר שהוא 'גולם' פשוט, יעשה ממנו צורה, על ידי שיאכל בכונה הראויה, כל אחד עד מקום שידו מגעת, להעלות את הניצוצות הקדושות המגולגלות בתוך המאכלים, ולא ליפול לתוך תאוות הגשמיות כמעשה בהמה היוורת למטה, כמו כן אם הוא אוכל רק לשם הנאת הגוף נתגלם המאכל עוד יותר ויורד לגשמיות מאד ויוצא לו היקף במקום תיקון חיו".

ולכן אותן בני אדם שאין להם שום מושג בזה מניחים לפניהם ג' כלים הנ"ל מפני שהם מגושמים מאד ומקושרים רק לתאוות האכילה הגשמית, שכל מחשבותם רק על ה'גולם' לבד, אבל יראי ד' אנשי מעשה שעושים להם חשבון הנפש ואוכלים לשם שמים לבד, כדי שיהיה להם כח לעבוד את בוראנו יתב"ש, הם מואסים במנהגי הרעבתנים והם ואינם נוהגים לשום כלים הנ"ל, ומנהג אבותינו 'בידינו' – מנהג ישראל תורה הוא".

ב. ועיין בספה"ק 'עטרת שלמה' (תהלים פרק כד) מהו שהוסיף לומר רמז בזה על הפסוק 'צקי כפיים ובר לבב'.

ג. אולם הגיד כ"ק מרן אדמו"ר הקדושת ציון זצ"ל הי"ד כי ליוצאי חלציו מותר להשתמש במולג. זאת מפני שהם נכדי הרה"ק מהארנסטיפל זצ"ל (שכן חותנו של רבינו היה הרה"ק רבי שלום אליעזר מראצפערט זצ"ל הי"ד, שהיה חתן גיסו הרה"ק רבי מרדכי דוב מהארנסטיפל זצ"ל, בן בתו של של הרה"ק רייז מטשערקאס, בן הרה"ק רבי מרדכי המגיד מטשערנאביל), והרי בטשערנאביל המנהג לאכול במולג (מגן אבות' באבוב, הע' אות קלט). וכ"ק מרן אדמו"ר מהר"ש זצ"ל הגיד כי את החתיכה האחרונה של העוף, הרי הוא אוכל בידיים, לקיים מנהג אבותיו הקדושים לבית באבוב וצאנו זי"ע (שם הע' קח).

ע"כ אדמו"ר האמרי אמת מגור מסופר, כי רב מבני אשכנז - ראה אותו אוכל בידיו. שאל הרב את הרבי: וכי אין זה יותר היגיני לאכול עם מזלג, החווה לו האמרי אמת את חמשת אצבעותיו ואמר: "ב'מזלג' זה לא אכל אדם זה...".

כיוצא בזה מסופר על הגה"ק רבי ישכר דוב מבעלזא, שבעל אכסנייתו בעיר הקייט מרינבאד קנה לכבודו כלי-אכילה חדשים, אולם הוא הבחין שהגה"ק מבעלזא אינו אוכל עם המזלג והסכין. חשב בעל האכסנייה, שמא חושש הרבי שלא טבלו את הכלים, ולפיכך הוא הסב את תשומת ליבו ואמר לו: רבי, ביום אתמול טבלו את הכלים. אך הגה"ק מבעלזא השיבו בפנים מסבירות: "יפה, אלא שאם הכלים נטבלו אתמול - הרי שאת ידי מטבילי היום בבוקר...".

מנהג חב"ד

כ"ק אדמו"ר הרי"צ מליובאוויטש התבטא כי מנהג חסידיו קמאי שלא לאכול במזלג, זאת עקב שינוי הדוקרניות. וכך הובא בספר השיחות (תש"י, עמ' 371):

"אמאליקע" חסידים האבען ניט גענעסען מיט א נאפעל נאר מיט א לעפל, ווייל א נאפעל האט דריי שמעכיגע ציינער.

מען דארף האבן א כלי צו עסן, נאר א לעפל וואס איז גלאט

[=החסידים] של פעם לא היו אוכלים במזלג אלא רק בכף, מפני שלמזלג שלוש שיניים דוקרניות.

צריכים כלי לאכילה, אבל רק כף, שהיא חלקה".

אולם ידוע בבירור כי הרה"ק הרש"ב ואחריו בקודש היו רגילים לאכול במזלג, מלבד בחג הפסח בו היה הרש"ב מקפיד שלא לאכול במזלג, וזאת מפני הקושי שיש בנקיט שינוי המזלג. הרה"ק הרמ"מ עורר גם על הצורך בשימוש בסכין בעת הסעודה, וזאת בהתאם לדברי הרה"ק ממונקאטש אשר ציין לדברי הזוהר הקדוש (זח"ג קפח ב) 'נהמא אפום חרבא ליכול'. ויצוין כי בערב יום הכפורים היה האדמו"ר הזקן אוכל בשתי ידיו, לחביבות מצות היום (ספר 'המלך במסבר' ח"ב עמ' קיב וספר 'אוצר מנהגי חב"ד' ניסן עמ' מו; תשרי עמ' קצא, יעוין שם בהרחבה).

'זבָּקֵל דְּגִי הִים בְּיָדְכֶם נִתְּנוּ'

דגש מיוחד הניחו צדיקים על אכילת הדגים שתהא נעשית בידים דווקא, וכן היה מנהג צדיקי רבוה"ק מבאבוב (מגן אבות' באבוב, הע' אות קלט). וראה מה שהביא כותב תולדותיו של הגה"ק רבי חיים אלעזר ממונקאטש זצ"ל בספר 'דרכי חיים ושלום' (אות שזה):

"וזהיה מדקדק לאכול את העין וגם מהראש של דגים, ולא אכלן על ידי כף - ועל ידי מזלג שקורין 'נאפיל' לא השתמש בשום מאכל! - רק באצבעותיו. ואמר הרמו שנאמר (בראשית ט ב): 'זבָּקֵל דְּגִי הִים בְּיָדְכֶם נִתְּנוּ'."

יתכן ואף נראה שיש בעניין אכילת הדגים בידיים סודות עליונים, אולם רבה הראשי של מצרים ואגפיה, הגאון רבי רפאל אהרן בן-שמעון הביא שפשט מנהג זה של אכילת הדגים בידיים עקב סכנת העצמות הקטנות, שאין האוכל במזלג יכול להבחין בהם, ורק על ידי משמוש הידיים מבחין וניצל מסכנתם¹.

גם הגאון רבי חיים פאלאג'י בספרו 'כף החיים' (סי' כד אות סג) מסכים עם כך שקיימת סכנה באכילת דגים, שבקבוצתה יש האוכלים דגים בידיהם².

שוב ראיתי בקונטרס 'רשימות וזכרונות' על כ"ק אדמו"ר האמרי מנחם מאלכסנדר, שהובא שם אופן אכילתו במזלג ובכף, ובין הדברים נאמר שאכילת הדגים בידיים היא משום איסור בורר בשבת³. וכך הובא שם (עמ' כט הערה קב):

"ובדרך כלל היה אוכל את הדגים בידו ולא בכלי, אולי גם משום בורר, ובנהוג בקרב ישראל מקדמת דנא. והוא ז"ל אמר לי על זה בדרך צחות מאמר מאחד הצדיקים שרמו נרמז בזה כמה שכתוב 'ובכל דגי הים בידכם נתנו'. ומענין לענין הוא ז"ל לא היה אוכל עם מזלג, אלא עם כף, ואפילו כשהיה אוכל עם המזלג היה משתמש עם המזלג כמו שמשתמשים עם כף, דהיינו שהיה מעלה את האוכל עם המזלג ולא היה תוחב את המזלג באוכל".

ד. ואת דבריו אלו הוא מביא בקשר לחובת נטילת ידיים בין אכילת בשר לדגים, שמכיון שאוכלים את הדגים בידיים – חייבים לרחוץ את הידיים ולנקותם, וכך הוא כותב זאת בספרו 'נהר מצרים' (הלכות מלאכות אסורות משום סכנה, סע' יד)

"סכנה לאכול בשר ודגים ביחד... ועל כן המנהג פשוט בבני ספרד לרחוץ ידיהם בין בשר לדגים ודלא כהרמ"א ז"ל אלא כדעת מרן ז"ל וכן שותים מעט יין שרף או יין לקינוח הפה, ואע"פ שבדורות הללו אוכלים ע"י מזלג עם כל זה אין לפוטרו מרחיצה זו, כי באכילת הדגים כמעט פשוט המנהג לאכול ביד, וגם האיסטנסיים הרבה ממשמשים בהם בידיים מחמת סכנת העצמות של דג אשר הם סכנה לאדם אם יבלעם ח"ו, וע"י אכילה בהמזלג לא ירגיש בהם האדם כמוכן, ואיתנח בהם סימנא 'ובכל דגי הים בידכם נתנו', ומכיון שכן גם להאוכלים ע"י מזלג צריך להודיעם שירצו ידיהם להציל עצמם מסכנה הנ"ל".

אגב, רבה של מצרים טוען כאן כי בני ספרד נוהגים כעיקרון לאכול במזלג, אולם תנו דעתכם למה שכתב הגה"ק מקאמרנא בספרו 'שלחן הטהור' (סי' קעג ס"א):

"יש לזהר מאד במים אמצעיים כי יש בהן סוד נפלא, ומים אמצעיים שנוהגים הספרדים ליטול בין תבשיל לתבשיל מנהג יפה, אבל אשכנזים דרכן לאכול בכף ומזלג אין נוהגין ליטול מים אמצעיים בין תבשיל לתבשיל".

ה. את דבריו הוא כותב בהמשך לדעתו כי אדם המסב בין אוכלים במזלגות, אל לו לשנות ולאכול בידיים, מלבד בדגים אם הוא יודע שקשה לו עם הוצאת העצמות. וכך הוא כותב:

"גם יזהר דאם כל המסובין אוכלין במזלג – לא יאכל הוא בידו כשסומך אצל אחרים, אפילו דקשה לו שלא הורגל, וזאת דגים אם מתיירא שלא יוכל לברר אוכל".

ו. ופשיטא שאין זה אמור אלא לרווחא דמילתא שכן קיימא לן שדין כף ומזלג כידא אריכתא ממש, וכל שכלי-האכילה משמשים כעזר לאכילה, הרי שכל מה שמותר ביד – מותר גם בכף ומזלג (ראה 'איל משולש' פ"ו). מה גם שטעם זה אינו מתאים אלא בשבת ולא בימות החול.

שישי בשבת - דווקא שלא בידיים!

אפס כי היה מאכל יוצא מהכלל, אותו הקפידו יודעי-דבר בדווקא שלא לאכלו בידיים, והוא המאכל המרמז כנגד מידת היסוד.

בקונמרם 'זכר צדיק', אותו כתב הרב שלום אליהו שטאם, מו"צ בהוראדוק שליד וייטעפסק, הוא מביא את אשר שמע באוזניו מהרה"ק רבי אהרן מקידנוב!

(וילנא תרס"ה, עמ' 20):

"פעם אחת שאלתי ממנו: מדוע כל המאכלים אוכל בידו ולא במזלג, והמאכל 'קוגיל' אוכל במזלג דוקא. והשיב, כי נאמר בשם הרה"ק רבי ישראל מרוזין נ"ע כי כל המאכלים של שבת הם מרומים נגד הספירות עליונות, וכן מבואר בתיקוני זוהר, והמאכל 'קוגיל' אחרי שהוא עיקר המאכל שעושים התוספות לכבוד שבת הוא סוד מוסף, ומוסף הוא נגד יסוד, ולכך אותיות 'קגל' הוא סמוך לאותיות 'דרך', דרך גבר בעלמה, אמרתי אשמרה דרכי, ולכן אותו המאכל אסור ליגע ביד, כידוע אשר אסור ליגע ביסוד אות ברית בלבד, בן שמעתי ממנו".

וראה מה שהביאו בספר 'מגן אבות' באבוב (עמ' תלג, בהע' אות סב):

"בשחי"ל"ק כ"ק מרן הקדושת ציון וצ"ל שיריים מן הקוגל, היה נותנו בתוך קערה קמנה (מטעל"ר). וסיפר הרה"ח מו"ה משה דוד שטראם ע"ה מצאנו -

ז. מעניין למצוא כי אחיו הצעיר של הרה"ק רבי אהרן מקידנוב, הלוא הוא הרה"ק רבי שלום מקידנוב, עומד אף הוא על עצם עניין זה שמאכל ה'קוגעל' עניינו הוא סוד 'מוסף' והוא כנגד מידת היסוד, ומכיון שיש בו כדי להשלים את האמור לעיל, אמרתי להעתיק זאת מספרו 'משמרת שלום' (ס' כח סק"ז):

"והנה מרוב חובת הקודש יצאתי מגדרי, הגם שאין עסקנו בחיבור זה בעניינים כאלה. ואגלה לך סוד מאכלי שבת דסעודת שחרית, כי לענ"ד רומז לעשר ספירות הקדושות, וסמוכות יש לזה כי שמעתי בשם הקדוש מופת הדור מהר"י מרוזין, כי אכילת פשטידא שקורין קוגעל רומז ליסוד... על כן אני אומר כי המאכלים רומזים לכל העשר ספירות, היינו כי אכילת דגים רומז לג' ראשונות (חכמה בינה דעת) כידוע, ובצלים עם שומן ושאר דברים הממתקים את הבצלים, רומז לחסד-גבורה, כי הבצלים הוא דבר חריף ורומז לגבורה, ושומן ושאר דברים הממתקים רומז לחסד. והרגלים שאוכלין רומז לנצח-הוד כידוע. ומעשה קדירה שאוכלין רומז למלכות... על כן יש לזהר שלא לפחות ממאכלים אלו בסעודת שחרית".

כעין זה מצאתי שהובא גם בשם כ"ק אדמו"ר הפני מנחם מגור וצ"ל, בספר 'פני שבת'

(עמ' רב):

"שבע מאכלי שבת הם כנגד שבע המידות. בצל, המאכל השני כנגד גבורה, ולכן ממתקים הבצל על ידי מלח, כדאיתא שמלח ממתק (ברכות ה א), וכמו כן מחתכין הבצל להמתיק הדין. 'אלעזר' העשוי מרגל כנגד תפארת, מידת יעקב אבינו, דכתיב ביה (בראשית כט א) 'וישא יעקב רגליו וילך ארצה בני קדם'".

ובהערה שם הביאו:

"כיצא בזה שמעו מפי קדשו פעמים רבות כי צדיקים נזהרו שלא לגעת במאכל השישי, ב'קוגעל', בידיים".

לונדון, שרבינו התבטא ואמר בצחות לשון קדשו: הרי יש לכל אחד לסדר לעצמו כוונות מאכלי שבת על פי כוונות קדשו, ואני סדרתי לעצמי מאכל קוגל נגד מידת יסוד, און יסוד גייט נישט מיט די הענט".

ואכן בכמה וכמה ממקהלות החסידים הקפידו מאוד שלא לאכול את פשמידת הקוגעל בידיים, לפי שהיא המרמות על מידת היסוד¹.

ואת קפידה זו על מאכלים אחרים שאינם נאכלים בידיים, היו מהצדיקים שתפסו אותם על מאכלים אחרים הנאכלים כמאכל השישי של סעודת שבת, ובהם הקפידו שלא לאכלם בידיים, כיון שמרמזים על מידת היסוד. וכך הביא נכדו של כ"ק אדמו"ר רבי יוחנן טווערסקי מטאלא, בספרו 'תנחומיך ישעשעו נפשי' (עמ' 186):

"היה מקפיד שלא יאכלו 'קוגעל' או 'גל' עם הידיים, רק עם כפית או מזלג! ואמר על כך מרן הרבי הסב"ק וצוק"ל, שלמאכלי שבת יש ענינים גבוהים ורמזים שונים, והיו צדיקים שאכלו בדווקא שבעה מאכלים כנגד שבעת המידות הידועים: חסד

ה. אולם מצאנו כי יש שהקפידו להיפך והחזיקו את הקוגעל דווקא בידיהם.

בספר 'מגן אבות' (באבוב, הע' סא) הובא כי הרה"ק בעל 'אריה דבי עילאי' היה מחזיק חתיכות מהקוגל בידי ומקרבן ללבו הטוהר, ולאחר מכן היה אוכלן ומחלק שיירים. וכן נהגו רבוה"ק לבית באבוב לאכול את הקוגל בידיהם הק'. ואצל כ"ק מרן אדמו"ר מהר"ש זצ"ל היו רואים שהיה אוכל את הקוגעל כשהיה עדיין רותח.

וכך הובא אודות הגה"ק רבי חיים אלעזר ממזנקאטש זצ"ל, בספר 'דרכי חיים ושלום' (אות נח"ח):

"ראינו אצל רבינו שבהיות הפשטידא (-קוגל) חם מאוד, שיד סולדת בו, היה מכוון כמה פעמים למסור שיירים להמקבל דייקא לידו, ולפעמים אחז ושהה בנתינתו כדי להרגיש רתיות החמימות היטב עד שצהבו הידיים".

וראה זה חדש אשר ראיתי כי גם הגר"א מווילנא היה אוכל את הקוגל בידי, וכפי שמספר המגיד רבי בן-ציון אלפס בספר זכרונותיו 'מעשה אלפס' (ירושלים תש"א, עמ' ט. וראה גירסא אחרת לסיפור זה בספר 'תורה תמימה', במדבר ו כג הע' קלא):

"כשהייתי בן עשר דרנו בחדר אצל אחד שהיה לו סבא זקן שהיה מכיר את הגאון רבנו אליהו מווילנא זצ"ל, ונהגתי מאד בשעה שאבי ז"ל ישב אצלו לשמוע ספורים מהגר"א. וכאשר אחרי נשואי קבעתי מקומי ללמוד ולהתפלל בקלויז הגר"א, הכרתי שם זקן אחד שהיה חתן הגאון רבי אברהם בעל 'מעלות התורה', אחי הגר"א, וכן הכרתי את הגאון ר' יחזקאל לנדא אב"ד דווילנא, שכאשר נעשה חתן הביא אותו מחותנו בשבת לפני הגר"א שיברך אותו, והגר"א ישב בסעודה שניה של שבת ואכל את הקוגל, והחתן היה מלובש בשטריימל ורצה הגאון להגיד דיו על ראש החתן לברכו, ונסוג החתן לאחוריו שלא ישמין הגאון את השטריימל בידי השמנות מהפשטידא. והניח הגר"א ידו אחת על השטריימל וברכו, והאריך ימים, ולמד עד יומו האחרון בלי משקפים. והצטער רבי יחזקאל לנדא כל ימיו על קטנות המוח שלו, שהוקיר את השטריימל יותר מידי של הגר"א".

ט. וחזר ושנאו בספרו 'אמרתך חיותי' (עמוד 156): "כן הקפיד בשבת קודש על מאכל הגאלע – רגל קרושה שלא תאכל בידיים אלא עם מזלג או כפית. ותמיד שהיה מגיע המאכל השישי של שבת קודש, הגלח, היה מכריז: גלה לא אוכלים עם הידיים".

גבורה תפארת נצח הוד יסוד מלכות, והמאכל השישי היה כנגד מידת היסוד. לכן רק מי שידיו נקיות מכל חמא ואשמה ועוון, ואין בידו חטאת נעורים, יכול לאכול מאכל זה בלי כף או מזלג, ישר בידיו. אבל אדם רגיל שצריך תיקון על חטאיו, לב יודע מרת נפשו, ורוצה לשפר המעשים, אין מן הראוי שיגע בידיו במאכל המרמז על מידת היסוד.

פעמים אמר שזה על המאכל הנקרא 'קוגעל', ופעמים אמר שזה על המאכל הנקרא 'גלח', שעשוי מרגליים. כל פעם החליף אמרתו, והיה יוצא שהקפיד על שניהם כאחד".

והמשכיל על דבר אמת יראה כי קיימים כאן הגדרות שונות לכך שאין אוכלים את המאכל השישי בידים, ואתה דע לך:

שאל נא לימים ראשונים אשר היו לפניך

עינינו הרואות כי מנהגם של צדיקי קמאי היה להקפיד לאכול בידיהם בדווקא, ולא להיעזר במזלג וכיוצא בזה, ובפרט באכילת הדגים, מלבד אכילת מאכל השישי בשבת, שבו היה קפידה מיוחדת שלא לאכול בידים.

בהמשך מאמרנו נמשיך ונביא עוד עובדין-טבין ואמרי-שפר בעניין זה כהנה וכהנה, אלא שעד שאנו דנים על מנהג הדורות האחרונים, ראוי להקדים ולברר איך נהגו חז"ל בסעודתם: האם אף הם היו אוכלים באצבעותיהם או שמא היו נעזרים בכלי-אכילה למיניהם.

מתברר כי מציאות זו שנויה במחלוקת. יש הסוברים וקובעים בפשטות: בימי חז"ל היו אוכלים באצבעות. ויש החולקים על כך וסוברים את ההיפך הגמור: בימי חז"ל לא היו אוכלים באצבעות. והמפלאי שבמחלוקת זו, מלבד שהיא מחלוקת במציאות, שהחולקים בה מביאים ראיה לשיטתם מאותו קטע גמרא ממש... זה אומר בכה וזה אומר בכה.

א זו בלבד אלא שלשאלה בסיסית זו, האם בזמן חז"ל היו נוהגים לאכול באמצעות הידיים מתוך הקערה או שהיו נוהגים להעזר בכלי-אכילה, יש השלכה הלכתית מובהקת שבעקבותיה באו החולקים לדיון זה.

י. אך חשוב לציין כי מקובל כי רבינו הבעל שם טוב הקדוש הקפיד כי דווקא מאכל ה'פערפיל' הוא שיהיה המאכל השישי, ולכן קרוי מאכל זה על שמו: 'בעל שם' צימעס'. וכפי שהביאו על הרה"ק רבי דוד צבי שלמה מלעלוב-ירושלים, בספר 'תפארת בית דוד' (עמ' קיא): "קידש הרבי על היין וגטל ידיו לסעודה. אבל רק כזית חלה. השמיע זמירות או דבר תורה. בסיום הסעודה היה אוכל תבשיל פארפל צימס' – לפתן פתיתים, שקרא לו בשם 'דעם בעל שם' צימס', מכיון שהבעש"ט נהג לאכול בתור מאכל ששי בסעודת ליל שבת שסגולותיה ידועים לבני בינה ויודעי הסוד והדר". לכאורה, להנהיגם כן – ראוי שמאכל זה לא יאכל בידים, שכן אם זהו המאכל השישי – הרי שהוא המאכל המיוחס נגד המידה השישית היא מידת היסוד, ושמא מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי – כי הפערפיל היה נאכל בסעודת ליל שבת ואילו הקוגעל והגאלער היו נאכלים בצפרא דשבתא.

מים אחרונים בזמן הזה

את חובת נטילת 'מים אחרונים' שנינו במסכת עירובין (יז ב):

"מים אחרונים חובה. אמר רב חייה בר אשי: מפני מה אמרו מים אחרונים חובה - מפני שמלח סדומית יש, שמסמא את העינים".

מגיע הגאון רבי יעב"ץ ומחדש שכל ענין 'מים אחרונים' לא היה קיים אלא בימי חז"ל! ואת מפני שמנהגם היה לאכול באצבעותיהם, בלא כף ומזלג, ומכיון שכך יכולים היו לבוא לידי סכנת מלח סדומית המסמאת את העיניים, ועל כך באה התקנה שחייבים הם להדיח ידיהם במים אחרונים. אולם - ממשיך היעב"ץ וקובע - אין דין זה אמור בימינו, שכן דרכנו לאכול בכפות ומזלגות, ואין אצבעות הידיים נוגעות באוכל עצמו, ולכן כל הנהגה כך אינו צריך ליטול מים אחרונים.

וזה לשונו בספרו 'מור וקציעה' (אור"ח סי' קפא):

"אבל מעם אחר יש לי לחלק בין זמנם לזמנינו, כי הם היו נוהגים לאכול באצבעותיהם, בלי כף ומזלג... כהאי גוונא הוא דחובה היא, משום דנפיש וזהמא, משום הכי אחמירו בה, מה שאין כן אנו במדינה זו, שדרכנו לאכול בכפות ומזלגות, ואין אנו אווזין התבשיל בידים על פי הרוב, מסתברא דלא צריך נטילה, אפילו ליעת בעלי הקבלה, דמידי הוא מעמא אלא משום וזהמא. מיהו אם אינו נוהג שלא ליגע בתבשיל אלא על ידי דבר אחר, ודאי אינו צריך ליטול לעולם. אבל מי שברי לו שלא נגע, פשיטא לי שאין מקום לנטילה זו כל עיקר.

ואפשר מפני כך, נשים שלנו, האסמניסות, אין נוהגות בנטילת-ידיים אחרונים. אך אותו שאין והירות לאכול בכף ומגרפה, ואין ידיהן נקיות, ודאי גם הנה חייבות בנטילת-ידיים אחרונים כמו אנשים בלי שום הפרש, וצריך להודיען".

דברים ברורים: כל מי שיודע שלא נגע באוכל עצמו, כמו אנו שדרכנו לאכול בכפות ומזלגות, ובוודאי הנשים האסמניסות והמעונות - אינו חייב במים אחרונים! החיוב לא בא לעולם אלא בזמן חז"ל, לפי שהם היו רגילים לאכול באצבעותיהם. ואילו בזמנינו השתנו טבעי האכילה, ומשכמל הטעם - במלה התקנה".

א. ויפה העיר הרב אהרן יצחק אייזנבערג שליט"א במאמרו הנכבד על קינוח השפם במים אחרונים (עץ חיים' חוברת ט"ז), כי היעב"ץ סותר את דברי עצמו מהקצה אל הקצה, כי הנה זה לשון היעב"ץ בסידורו (כסא שן, בית ליה, פרק ברוך מים אחרונים): "נטילת מים אחרונים חובה וכו', יש שאין נוהגין ליטול משום דליכא האידינא מלח סדומית, ואין להם על מה לסמוך, כי תקנת חכמינו ז"ל לעולם עומדת (וכן מצונו בבמה מקומות אף על פי שבטל הטעם, דוק ותשכח טובא) כל שכן בזה דאסמכיה אקרא (ברכות נג ב), ויש בה סוד גדול, והזהיר האר"י ז"ל עליה. ואף מי שאינו נוהג בה והוא אסמניס שרגיל ליטול ידיו אחר הסעודה, לדידיה הווי ליה ידיים מזוהמות שפסולות אפילו לברכת היין (כמו שמתבאר לפני זה) ואין צריך לומר לברכת המזון. ותו דחמירא סכנתא, שהרי מים אחרונים דרגו את הנפש". ומה שהביא שם לעיין בראיית היעב"ץ, הנה הארכנו בכאן טובא על כך.

אולם האחרונים לא הסכימו עמו. וכך אנו מוצאים להגאון רבי חיים בנימין פונטרימולי בספרו הגדול 'פתח הדביר' (אזמיר תרט"ז. סוס"י קפא):

"ואחר המחילה רבה איבא למישרי נרגא בהאי מעמא דנחי דבשאוכל על ידי כף ומולג ליבא משום זוהמא ולא משום מלח סדומית, מכל מקום הרי כתב הרי"ף... דאפילו לא אכל מלח קבעו רבנן חובת, משום דמים אחרונים הרגו את הנפש, ולפי טעם זה אפילו אכל על ידי כף ומולג חובת עליו ליטול מים אחרונים, משום קינוח הפה... דאפילו האוכל על ידי כף ומולג עינינו הרואות זימנן דמתרמי ונגע באוכל מדעתו ושלא מדעתו, מוכרח ליטול, ולאו מילתא פסיקתא היא דהאוכל במולג לא ינע באוכל כלל, אילו אם יזהר הרבה".

ואף הגאון רבי רחמים נסים יצחק פאלאג'י, בספרו 'פה ללב' (אר"ח סי' קפא ס"ג), הביא את דברי היעב"ץ ולא הסכים עמו כלל, כשיטתו היא שאף מי שידיו נקיות חייב ליטול מים אחרונים. והוא מוסיף וכותב, כי אישתמיטתיה להיעב"ץ מה שהזהיר בכתבי הארז"ל על חובת מים אחרונים אפילו ידיו אינם מזוהמות.

ראיה לבאן או לבאן

היעב"ץ, כראיה לדבריו אלו בהם הוא קובע שתקנת מים אחרונים נתקנה בימי חז"ל 'כי הם היו נוהגים לאכול באצבעותיהם, בלי כף ומולג, מביא את ההוכחה הבאה:

"כדאיתא בנדרים (מט ב) דאמר ליה חד לחבריה עד מתי את מאכילני רוקך".

אולם אף על זה נחלק רבי רחמים נסים יצחק פאלאג'י, בהמשך דבריו שבספר 'פה ללב', ולדבריו אדרבה - יש משם ראיה להיפך הגמור, כי בימי חז"ל לא היו אוכלים באצבעות. וזה לשונו:

"והראיה שהביא מ"ר ניהו הרב 'מור וקציעה' כי בזמן התלמוד היו נוהגים לאכול באצבעותיהם, בלי כף ומולג, מדאיתא בנדרים דאמר ליה חד לחבריה: 'עד מתי אתה מאכילני רוקך', יעו"ש. הנה מזה מוכח להיפך, שהיו נוהגים גם כן לאכול על ידי דבר אחר ככף ומולג ולא באצבעותיהם ממש, כיע"ש בגמרא, וצריך ישוב".

דעתו של רבי רנ"י פאלאג'י היא ברורה: מנהג האכילה במולג הוא מנהג קדמון, כי כבר בימי חז"ל היו אוכלים במזלגות, כמו שמוכח להדיא מדברי הגמרא בנדרים".

יב. אגב, לא זו בלבד שדעתו של רבי רנ"י פאלאג'י היא שבימי קדם כבר אכלו במזלג אלא שהוא סובר בצורה נחרצת כי גם כהיום הוזה חייבים לאכול במזלג. על דברי השו"ע (יר"ד סי' קטז ס"ו): "לא יאכל בידים מזוהמות... שכל אלו בכלל אל תשקצו את נפשתיכם", הוא כותב בספרו 'פה ללב' (על אחר, את כח): "ובכלל זה אזהרה שמענו שלא לאכול בידיים בלתי כף ומולג, דאם אוכל בידו ממש הוזה ליה אוכל בידים מזוהמות, כל שכן תלמיד חכם, כי לכל דבר נקי יהיה שלא יתבזה בעיני חבריו".

לפנינו, אם כן, שנים האוחזים בטלית זו של הגמרא בנדרים: רבי יעב"ץ מוכיח ממנה, כי דרכם בימי קדם היה לאכול באצבעות¹, ואילו בעל 'פה ללב' סבור כי אדרבה, מגמרא זו מוכח להיפך, שלא היה דרכם לאכול באצבעות.

מה, אם כן האמת. האם מהגמרא בנדרים מוכח כי היו רגילים לאכול באצבעותיהם, בלי כף ומזלג, כדברי רבי יעב"ץ, או שמוכח להיפך, שהיו רגילים לאכול דווקא על ידי כלי-אכילה ולא באצבעותיהם, כדברי רבי רנ"י פאלאג'י. לא נוכל כמובן להכריע בין ההרים הגדולים, אך כנראה שהדבר תלוי גם בפרשנות הניתנת לדברי הגמרא שם. נעיין אם כן בדברי הגמרא ובפירושי רבותינו על אתר, וננסה להסיק מהם את העולה לנידון דידן.

שני סיפורים במסכת נדרים

במסכת נדרים (מט ב) אנו מוצאים שני סיפורים בהם עוסקת הגמרא סביב הנושא של אכילה באמצעות האצבעות, ושניהם אמורים סביב אכילת דייסה - מאכל של חטים מבושלים.

כך הוא הסיפור הראשון:

"רבה, בר רב הונא אשכחיה לרב הונא דקאכיל דייסא באצבעתיה. אמר ליה: אמאי קאכיל מר בידיה. אמר ליה, הכי אמר רב: דייסא באצבעתא כסים, וכל דבן בתרתין, וכל דבן בתלת".

פירוש: רבה בר רב הונא ראה את אביו, רב הונא, כשהוא אוכל באצבעותיו מתוך קערת דייסה. שאל רבה את אביו: מפני מה אתה אוכל בידך. ענה רב הונא לבנו: שכן כך אמר רב: דייסה הנאכלת באצבע - מתוקה היא, וכל שכן אם היא נאכלת בשתי אצבעות; וכל שכן אם היא נאכלת בשלש אצבעות.

עוד מוסיפה הגמרא ומספרת סיפור נוסף:

"רבי יוסי ורבי יהודה, חד אכיל דייסא באצבעתיה וחד אכיל בהוצא. אמר ליה דאכיל בהוצא לדאכיל באצבעתיה: עד מתי אתה מאכילני צואתך, אמר ליה דאכיל באצבעתיה לדאכיל בהוצא: עד מתי אתה מאכילני רוקך".

פירוש: רבי יוסי ורבי יהודה היו אוכלים יחד מתוך קערת דייסה. אחד היה אוכל את הדייסה באצבעותיו, ואילו משנתו היה אוכל באמצעות 'הוצא', שזו קליפת-עין

י. שוב ראיתי כי היעב"ץ במקום נוסף מביא את ראייה זו לשיטתו על מנהג האכילה באצבעות בימי חז"ל, וכך הוא כותב בספרו הנ"ל 'מור וקציעה', בס' קנה: "ובגמרא מצינו שהיה דרכם לאכול באצבע אף דייסא, כדאיתא פרק הנודר מן המבושל, עד מתי אתה מאכילני רוקך".

כאן היעב"ץ מחדד היבט נוסף: אם דייסה היו אוכלים באצבע, הרי שכל שכן מאכלים אחרים. כשלכאורה כוונתו היא שאם הדייסה שהוא מאכל נחלי - היה נאכל באצבעות, מכל שכן שאכלו כן בשאר מיני מאכלים מוצקים יותר. אך יל"ע בזה שהרי ייתכן כי זה אמור רק דייסה ודומיו, שהאצבעות מועילות להם, ואילו מאכלים אחרים היו נאכלים בכלי-אכילה.

ששימשה ככף. מען האוכל ב'הוצא' לאוכל באצבעותיו, כי האכילה באצבעות היא כמי שמאכילתו צואה - שכן העפרורית שבין הצפורן לבשר הרי היא צואה ולכלוך, וכשהאוכל מכניס את אצבעותיו לקערת הדייסה - הצואה נכנסת למאכל". השיבו חבירו, כי האכילה ב'הוצא', היא כמי שמאכילתו את הרוק שבפיו, שהרי בכל פעם בה הוא מכניס את ה'הוצא' לפיו - נדבק בה רוק, ואם הוא חוזר ומכניס את ה'הוצא' לקערה - הרי הוא מכניס את רוקו לקערה.

נופא דעובדא

פני שנתחיל להעמיק ולפרש את צמד סיפורים זה נתייחס תחילה לעובדות. ברור איפוא כי בסיפור הראשון מפורש שרב הונא אכל את הדייסה באצבעותיו. רב הונא גם נימק את צורת-אכילתו בדברי רב שקבע כי דייסה הנאכלת באצבעות טעימה יותר, מאשר אם היא נאכלת בעזרת כף. ברור גם כי רבה התפלא על צורת אכילה זו.

גם בסיפור השני ברור שאחד האוכלים אכל את הדייסה באצבעותיו. הוא סבר שאכילה זו עדיפה על פני אכילה ב'הוצא'. אך שם אנו מוצאים שרעהו שאכל עימו לא היה שבע רצון מצורת-אכילה זו, והוא גער בו 'עד מתי אתה מאכילני צואתך'.

ברם, למרות שהמציאות בסיפורים אלו, על חילופי הדברים שהיו בין האוכלים וכו', היא חד-משמעית, הרי שקיימת עמימות בפרשנות לפרטי הסיפורים, ועוד יותר מכך - לרקע העומד אחר הסיפורים: האם צורת אכילה כזו, באצבעות ולא בעזרת כפות, הייתה מקובלת בימים אלו או לא.

מעלה באכילה עם האצבעות

ראשית כל עלינו לברר: האם קיימת מעלה לאכילה באצבעות. בגמרא מבואר שרב שיבה את אכילת הדייסה באצבעות, ואמר כי כך היא טעימה ומתוקה יותר. לכאורה, מכלל הן אנו שומעים לאו, כי אם דווקא אכילת דייסה טובה היא באצבעות,

יד. אגב אורחא, הגאון רבי יוסף חיים מבגדאד, בספרו 'בן יהודה' מפתיע בשאלה מקורית: אם אותו חכם שאכל ב'הוצא' היה כה רגיש ל'מאכילני צואתך', איך בכלל היה יכול לאכול מאכלים ותבשילים, שהרי כל העוסקים במלאכת הבישול מכניסים את ידיהם אל תוך האוכל.

מבין ריסי עיני שאלה זו ניכר שהמצב ההגיני אותו הכיר רבי יוסף חיים אצל הטבחים והבשילים למיניהם - היה גרוע מאוד, והטבחים היו רגילים להכניס את ידיהם אל תוך התבשילים. אך לדידי לא פשיטא לי כן, כי אולי אכן תבשיל זה שהוכן לפני רבי יוסי ורבי יהודה נעשה בהקפדה מיירבית על הניקיון, ולכן כה אכפת היה לאוכל ב'הוצא' על כך שתבירו מאכילו צואתו.

עכ"פ, גם תירוצו של רבי יוסף חיים מבגדאד הוא מקורי ביותר: "ויש לומר, כיון דאין האוכל רואה בעיניו העסק בעת שאוכל, אין מקפיד בזה, ורק עתה כשהוא אוכל הוא רואה בעיניו עסק האצבעות הוא מקפיד".

מעניין שגם כיום מקובל לספר על בתי-אוכל שאינם הגייניים, או על מוצרי מזון המכילים מרכיבים שהנפש היפה סולדת מהם, ובכל זאת - מכיון שאין העין רואה אותם בקלקלתם, אין זה מאוס על האנשים. והדברים עתיקים וידועים.

הרי שבשאר המאכלים לא מצאנו מעלה זו. אלא שרב לא הסביר מדוע אכן אכילת הדייסה טובה באצבעות, ומשכך אין אנו יודעים האם זוהי מציאות הקיימת רק בדייסה או שקיימים מאכלים נוספים הדומים בכך לדייסה.

היחיד שראיתי נותן טעם לשבח בקשר בין הדייסה לאכילה באצבעות הוא בספר 'חק משה' (ברמן. נדרים שם) שפירש:

"מישום דדייסא טוב להצטמק הרבה. וזהו 'באצבעתא' ר"ל שיוכלו לאחוז באצבעתא כשאר דברים המצטמקין, ולא שיהיה כל דייסא בפני עצמו, שאז יפול מאצבעו".

לפירושן נמצא כי כל סוגי המאכלים שהם 'מצטמק ויפה לו', טוב להם להאכל באצבעות, שכן אז האוכל מוסיף ומצמקו באצבעותיו. ויש להוסיף ולפרש את דבריו, כי אמנם יכול האוכל לצמק אפילו באצבע אחת, אכן ככל שמרבה להשתמש באצבעות כדי לצמק - כך הצימוק נעשה טוב יותר.

ועוד שאכן במאכל הדייסה ומאכלים נוספים שהצימוק יפה להם - יש מעלה באכילה באצבעות, ואילו בשאר מאכלים לא שמענו על מעלה באכילה באצבעות¹⁰.

חסרון של 'מאכילני צואתך' באכילה עם האצבעות

לאידך גיסא עלינו לברר: האם יש חסרון באכילה באצבעות. אכן, בסיפור הראשון אנו רואים כי רבה התפלא על אביו שאכל עם האצבעות. אך עדיין אין זה אומר שיש בכך חסרון, ושמה לא שאלו אלא מפני שלא היה מקובל לאכול כך. אך יותר מכך: אילו היה רב הוגא סובר שיש בכך חסרון - הרי שגם אם הדייסה טעימה יותר באכילה באצבעות, לא בטוח כי הוא היה נוהג כך.

בסיפור השני כבר ברור יותר שהאוכל ב'הוצא' היה סבור כי יש חסרון מוחלט באכילה באצבעות - חסרון של 'מאכילני צואתך'. אך חייבים להדגיש כי לעומת דעה זו, הרי שהאוכל באצבעות כמובן לא היה סבור שיש בזה חסרון, ואדרבה סבר כי צורת אכילה זו עדיפה על פני האכילה ב'הוצא' - שדווקא היא זו שאינה טובה.

והנה בסיפור הראשון אין אנו מוצאים כל התייחסות לחסרון זה שהמאכל נפגם על ידי צואת האצבעות, בשונה מהמטעה שנשמעה בסיפור השני. ברור - אומר המהרש"א בחידושי אנרות על אתר - כי אין זה אלא מפני החילוק הפשוט הקיים בין שני הסיפורים: בסיפור הראשון אכל רב הוגא לבדו מהדייסה, כך שלא היה עליו לחשוש כי צורת אכילתו פוגעת באדם אחר, ולכן יכול היה לאכול באצבעותיו. לעומת זאת, בסיפור השני אכלו

10. חשוב להדגיש כי הגמרא במסכת שבת (לא ב) קובעת כי: "לפדא דייסא ותמרי - מצטמק ורע לך", אולם ששם הדברים אמורים לגבי תבשיל המצטמק על האש, ואילו כאן הכוונה על צימוק בידיים.

שניים מקערה אחת, ולכן מובנת מענת האוכל ב'הוצא' כי האכילה באצבעות של סועד אחד מפריעה לסועד האחר.

ובלשוננו של המהרש"א:

"ולא אתיא מלתיה כתנאי דאיכא למאן דאמר לקמן דאין לאכול באצבע, משום דלמה אתה מאכילני צואתך, דלא שייך אלא בשנים אוכלים מקערה אחת, מה שאין בן הכא שהוא לבד אכל".

איברא כי יש לפקפק בזה פורתא, כי ניתן לומר שהאמת היא שלדעת האוכל ב'הוצא' - עצם האכילה באצבעות היא מאוסה! מפני שצואת האצבעות נכנסת במאכל! ומשכך, אין הברדל בין אוכל יחיד בקערתו לבין אוכלים רבים בקערה אחת, כי דבר מאוס הוא בכל אופן.

ואם תשיבני מהסיפור הראשון בו אכל רב הונא באצבעותיו, הרי שניתן לומר בפשטות - שלא כהסבר המהרש"א, אלא - כי אכן באותו זמן ניקה רב הונא את העפרורית שבין צפרניו לבשר, ושוב אין כאן אכילה באופן המאוס. ואם כך, יתכן כי גם האוכל באצבעות בסיפור השני עשה כך, ולפיכך נהג כפי שנהג.

גם עצם קביעת המהרש"א, שאין צורת אכילת רב הונא בסיפור הראשון שנויה במחלוקת התנאים שבסיפור השני, צריכה ביאור מנא ליה, ומהיכי תיתי שלא נוכל לומר שרב הונא סבור היה כדעתו של האוכל באצבעות מהסיפור השני, שאכן אין מיאוס באכילה באצבעות, ואילו האוכל ב'הוצא' אכן גם לא היה מסכים עם צורת האכילה של רב הונא¹².

חסרון של 'מאכילני רוקך' באכילה עם האצבעות

נקודה נוספת שיש לדון בעצם האכילה באצבעות היא: מדוע אין בזה גם את החסרון של 'מאכילני רוקך', שהרי באותה מידה בה האוכל ב'הוצא' מכנים את קליפת-העץ לפיו ונדבק בה רוק, הרי שכך הוא גם במו שאוכל באצבעותיו, שאף בהם נדבק רוק.

והנה יש שתירצו כי האוכל באצבעות לא היה מכנים את אצבעותיו לפיו, ולכן לא היה עליהם רוק (שיטה מקובצת בשם הרי"ף). ויש שתירצו כי האוכל באצבעות היה מקנחם בכל פעם מהרוק שבפיו, ואילו את ה'הוצא' לא היו רגילים לקנח (רא"ש ור"ן).

ומדברי אלו עולה כי אכן היה אופן מסוים בו לא היה רוק על האצבעות, אם מפני שלא הכנים אצבעותיו לפיו ואם מפני שהיה מקנח את אצבעותיו, ואילו זה היה אכן חסרון של 'מאכילני רוקך' גם באכילה באצבעות.

12. וביתר, שהרי האדם כלפי עצמו - ודאי אין לו מיאוס של 'מאכילני רוקך', והיה לרב הונא להעדיף לאכול ב'הוצא' מאשר באצבעותיו, אלא שיתכן כי הוא אכן סבור היה שאין אכילה כזאת נחשבת למאוסה. ושמן לא היה לו לרב הונא 'הוצא'.

אולם יש לומר שאליבא דאמת גם באכילה באצבעות יש מיאוס של רוק, אלא שהאוכל באצבעות היה סבור כי אם חבירו האוכל עמו משתמש בקליפת-עין למרות שנדבק לזה רוק, הרי שאין הוא מקפיד על כך, ולפיכך יכול אף הוא לאכול באצבעות. אלא שחבירו בא נגדו במענה אחרת, שאכילה באצבעות יש בה חסרון נוסף, של צואת האצבעות, ועל כך השיבו חבירו שהוא היה סבור שאינו נמאס בכך, והא ראייה - שאוכל בקליפת-עין למרות שמאכילו רוקו.

מדוע לא אכלו בכפות

בשני הסיפורים אנו רואים כי הם לא השתמשו בכף לצורך האכילה. ואכן המהרש"א דן כלפי סיבת אי-השימוש בכף בשני סיפורים אלו. ראשית כל מציין המהרש"א: "ואשבחן רוב מאכלים מבושלים שאוכלים בכפות". כלומר: דרך העולם הוא שמאכלים מבושלים נאכלים בכפות, מה שאומר לכאורה כי הדייטא הייתה אמורה להאכל בכף.

קובע איפוא המהרש"א כלפי הסיפור השני: "ונראה נמי דהני תנאי אילו היה להם כפות - לא היו מדקדקין ומקפידים זה על זה". כל השיג והשיג בין רבי יוסי ורבי יהודה לא התקיים אלא מפני העדר הכפות. כי אילו היה להם כפות - הם היו אוכלים בהם ולא באים להקפדה הדדית. כיון שצואת האצבעות, כמובן, אינה ממאסה את המאכל אם הוא נאכל בכף. ואף 'מאכלי' רוקך' אינו שייך באכילה בכף, וכמו שמשביר המהרש"א: "ואפשר דכף נוח לקנחו מן החוצא".

מדוע אכן יותר נוח לקנח את הכף מאשר את קליפת העין. הגאון רבי יוסף חיים מבגדד אינו מביא את דברי המהרש"א אך הוא כותב כן מדברי עצמו, והוא מוסיף להסביר כן בטוב טעם:

"**הוצא'** הוא קליפה של עין, כשקולפין העין בבלי נגרות הנקרא רהיטני, וזו היא קלה מאוד, ואי אפשר לקנחה בכל פעם, כי תשבר בקלות מחמת קלותה. מה שאין כן כף של עין, שהוא עב, יקנחו בכל פעם".

ושמא, יש להוסיף דרך אחרת ולומר כי אף אכילה בכפות הייתה נעשית מבלי להכניס את הכף אל הפה (כמו שהבאנו לעיל מהשיטמ"ק בשם הרי"ן) ולכן אף בהם לא היה עניין של 'מאכלי' רוקך'.

עכ"פ, כאן מתבאר שדעת המהרש"א היא כי היו נוהגים לאכול בכפות, אלא שלא היה להם כפות. ובדרך אגב עולה כי הגם שדרך האכילה בכפות, ולכאורה יש סברא לומר שאם אין כפות - יש עליהם להמנע מאכילה, מכל מקום הם לא נמנעו מאכילה מחמת כן, אלא שדנו מהו התחליף הנאות לאכילה בכפות.

הכף בסיפור הראשון

מעתה יש לדון אם אליבא דמהרש"א גם הטעם שרב הונא אכל את הדייסא באצבעותיו הוא מפני שלא היה לו כף. לכאורה, מסתברא מילתא לומר שאכן זו הייתה הסיבה. אולם למעשה המהרש"א עצמו, בעל שמועה זו, אינו מסביר כך.

המהרש"א נדרש להבנת כוונת רבה בשאלתו לאביו, והוא אומר כי ניתן להסתפק בהבנת השאלה ולהסבירה בשתי אופנים: אפשר אכן להסביר ששאלת רבה לאביו הייתה: מדוע הוא אוכל באמצעות הידיים ולא בעזרת כף. וגיתן גם להסביר ששאלת רבה הייתה: מפני מה הוא אוכל בכל היר, ולא די לו לאכול באצבע אחת או בשתי אצבעות.

מסביר המהרש"א, שרב הונא ענה לרבה, בין כך ובין כך, כי על השאלה מדוע הוא אינו אוכל בכף - השיבו כי אכילת הדייסא באצבעות טעימה יותר, ועל השאלה מדוע הוא אינו מסתפק באצבע אחת או שתיים, הוא השיבו שככל שאוכלים ביותר אצבעות כך הדייסה טעימה יותר.

מישמע איפוא מדברי המהרש"א כי לרב הונא היה כף, ולפי הצד הראשון של הספק בהבנת השאלה - שאלו רבה מדוע הוא לא משתמש עם הכף אלא אוכל באצבעות, ועל כך באה התשובה, כי אכילת דייסה באצבעות היא טעימה יותר (מה שמצדיק ויתור על השימוש בכף). ולפי הצד השני של הספק בהבנת השאלה - על עצם אכילתו באצבעות, לא שאלו רבה כלל (וכאן ייתכן לומר בשתי סיבות: או שהוא ידע כי אין לו כף, או כי הוא ידע שאכילת דייסה באצבעות היא טעימה יותר) אלא ששאלו מדוע אוכל בכל אצבעות היר, ועל כך הוא ענה לו את החידוש, שככל שמרבים להשתמש באצבעות באכילת הדייסה, כך היא טעימה יותר ויותר".

כך הוא דרך אכילת הדייסה

אפס כי אם אכן קבע רב הונא כי 'דייסא באצבעתא בסים', הרי שהנחת-היסוד אותה הניח המהרש"א כי אילו היה להם כפות, בוודאי שהם היו משתמשים עם הכפות, תמונה ביותר: מהיכן הוציא המהרש"א לומר כן, והלאו שפיר יתכן כי האוכל באצבעות העדיף לאכול באצבעותיו, למרות שהייתה לו כף, וזאת מפני ש'דייסא באצבעתא בסים'.

יז. על שתי צדדים אלו אותם מציע המהרש"א בהבנת כוונת שאלת רבה לרב הונא, ראוי להבחין ולדייק את לשון הגמרא: הנה בתיאור מעשה האכילה נאמר כי רב הונא אכל 'באצבעתיה' ואילו שאלת רבה הייתה מפני מה הוא אוכל 'בידיה', מה שמראה לכאורה כי השאלה לא הייתה על האכילה באצבעות ולא בכף, כי אם על כך שהוא אוכל בכל היד ולא באצבע אחת.

אך מאידך יש לדקדק: אם אכן הייתה שאלתו של רבה מדוע הוא אוכל בכל היד, הרי שרב הונא לא היה צריך לענות לו רק על אצבע אחת, שניים ושלוש, כי אם ובעיקר על כל היד, ולמעשה - עיקר חסר מתשובת רב הונא. וראיתי בספר שלמי נדרים על אתר שכבר עמד בהערה זו על דברי המהרש"א, וכלשונו: "ועדיין לא הונא, דהוה ליה למימר בקיצור ז'כל שכן בכוליה ידיה", ויעוין שם מה שתיירץ בדוחק. ולכאורה, הרי זו ראייה שרב הונא הבין כי השאלה היא רק על אי האכילה בכף.

אולם בכל אופן, מדברי המהרש"א עולה כי רבה שאל שאלה המשתמעת לשתי פנים, ורב הונא בתשובתו ענה לו תשובה העונה על שתי השאלות: הן על עצם האכילה באצבעות ולא בכף, והן על כך שאכל עם כל האצבעות. ושמא אכן התכוון רבה לשאול את שתי השאלות, הן מדוע הוא אינו אוכל בכף, ואף אם יש לו סיבה לכך - מדוע הוא אוכל בכל היד.

ובפרט אם נאמר כאותו הצד ששאלת רבה לרב הונא הייתה מדוע הוא אינו אוכל בכף, ועל כך הוא ענה לו שבגלל כי 'דייסא באצבעתא בסיס' הרי הוא מוותר על הכף, שבוודאי ייתכן כי זו הסיבה כי האוכלים בסיפור השני לא השתמשו בכף.

ראיה לדבר, לכאורה, כי אם אכן ישנו מיאוס באכילה באצבעות מפני 'מאכילני צואתך', כפי שנמנע לו, מדוע אנו לא רואים בנמרא כי האוכל באצבעות הודה לחבירו והסכים עמו, אלא אדרבה אנו רואים כי הוא טען כנגדו. ועוד יותר, מדוע האוכל ב'הוצא' בא אל חברו שלא במישרין, בעוד שהיה יכול למעון כנגדו בשפה ברורה, שלא 'ימאים' עליו את מאכלו. אלא וודאי התשובה לכך היא, כי דרך אכילתו של מאכל הדייסה הוא באצבעות, שהרי 'דייסא באצבעתיה בסיס', ולכן כל המשנה לאכול בכף או ב'הוצא' ידו על התחתונה, ואין לו פתחון-פה על האוכלים באצבעות.

ואמנם המהרש"א סבור כי דווקא כשאדם אוכל בקערה משלו, יכול הוא לאכול באצבעות, כי אז אין הוא ממאים את הדייסה על אדם אחר, אולם בשניים אוכלים בקערה אחת, ראוי שיאכלו בכפות.

אך עליה גופא אנו דנים, כי לכאורה אפשר לחלוק על דברי המהרש"א ולומר, כי האוכל באצבעות בסיפור השני עשה כך, למרות שהיה לו כף, וזאת מפני שדייסא באצבעתא בסיס, ואין הוא צריך לחשוש לחבירו האוכל עימו ולשנות מרגילות אכילת מאכל זה¹¹.

סיכום צורות האכילה וענייניהם

נסכם איפוא את עיקרי הדברים העולים בידינו לעניין המעלות והחסרונות המצויים בצורות האכילה השונות של הדייסה: כפות, אצבעות-הידיים וה'הוצא':

יח. עניין נוסף שיש להוסיף ולדון הוא כלפי האוכל ב'הוצא': האם מה שאכל ב'הוצא' היה מפני שלא היה לו כף, כדברי המהרש"א, ומחוסר ברירה היה אצלו ה'הוצא' כתחליף לכף. או שמא היה לו כף, אלא שה'הוצא' היה מבחינתו דומה ושווה לכף.

ויש לחדש כי האמת אינה לא כך ולא כך, אלא שהאוכל ב'הוצא' בידעו כי 'דייסא באצבעתא בסיס' סבור היה כי האצבע דומה ל'הוצא' בבחי' גוונא! וכשם ש'ביסים' לאכול באצבע כך 'ביסים' לאכול ב'הוצא', אלא של'הוצא' יש מעלה על האצבע, שאין בו חסרון של 'מאכילני צואתך'.

ומן הראוי לידע כי עד כה פירשנו כי 'הוצא' היינו 'קליפת-עץ' כמו שכתב הר"ן כאן, אך ראה ברש"י (שבת קט ב) שזהו 'עלה של לולב', ואם כי מן הנראה שאין כאן מחלוקת והיינו הך, אולם יתכן מאוד כי אכילה עם 'עלה של לולב' משמש כתחליף לאכילה באצבעות, שכן עדיין ניתן לצמק את המאכל בעזרת האצבעות התופסות בעלה הלולב.

ואם נאמר כך, הרי שנוכל לומר כי שני האוכלים בסיפור השני ידעו היטב כי 'דייסא באצבעתא בסיס', ולפיכך הגם שהיה להם כפות – הם לא אכלו בכפות (ולא נצטרך לדחוק ולומר שאכלו למרות שעדיף לאכול עם כפות), ואף שניהם ידעו כי אכילה ב'הוצא' דומה לאכילה באצבעות, ולכן לא יכול היה האוכל באצבעות לטעון שכן הוא דרך אכילת הדייסה, אלא שנחלקו מה עדיף על מה, אכילה ב'הוצא' או אכילה באצבעות.

הדייסה טעימה יותר כשהיא נאכלת באצבעות! לכן, מסביר המהרש"א, לא אכל רב הונא את הדייסה בכף! למרות שייתכן מאוד שהיה לו כף. בסיפור השני, מסביר המהרש"א, שאילו היה להאכלים כפות - הם היו משתמשים בהם, שכן יכול אדם לאכול דייסה באצבעותיו - דווקא אם הוא אוכל בקערה בפני עצמו, אולם כשאוכל באותה קערה עם אחרים - ראוי לו להשתמש בכף.

ניתן לחלוק על פרשנות זו ולומר כי אם הדייסה טעימה יותר כשהיא נאכלת באצבעות, הרי שעל דעת כך מסבים האוכלים בקערה אחת, וגם אם יש להם כפות - מותר להם לאכול באצבעות.

אכילה באצבעות - לדעת האוכל ב'הוצא' - יש בה חסרון של 'מאכלי צואתך'. המהרש"א סבור כי חסרון זה - אם הוא קיים הרי שהוא קיים - דווקא באכילה בקערה משותפת, אולם אין זה שייך כשכל אחד אוכל מקערה בפני עצמו. יש לדון בזה, כי שמא הסובר את חסרון זה סבור כי עצם צורת האכילה המכניסה צואה לתוך האוכל היא מאוסה.

אלו שכל זאת אכלו באצבעות, יתכן כי הם סברו שמכיון שזוהי דרך האכילה המועדפת בדייסה - הרי שכך הוא המנהג הרווח והם אינם צריכים לשנות, או שייתכן כי הם אכן הקפידו לפני האכילה לנקות את צואת האצבעות. ושמא יתכן כי הכירו בחסרון זה, אך סברו כי אם האפשרות השניה היא אכילה ב'הוצא' - הרי שאכילה באצבעות עדיפה עליה.

חסרון זה של 'מאכלי צואתך' אינו קיים לא באכילה בכפות ולא באכילה ב'הוצא'.

החסרון של 'מאכלי רוקך' הקיים ב'הוצא', האם הוא קיים באכילה בכפות או באכילה באצבעות. התשובה לכך לא ברורה: לכאורה בכל צורת אכילה מכניסים לפה, ואם כן תמיד אמור להיות רוק. אולם המהרש"א אומר כי בכפות היו רגילים לקנח, וכן אומרים הראשונים כלפי האצבעות, ואילו את ה'הוצא' לא היו מקנחים. ויש שהסבירו כי באצבעות לא היו מכניסים לפה, וכתבנו ששמא כך הוא גם בכפות, ואילו את ה'הוצא' היו רגילים להכניס לפה; ומשמע מכך שגם באכילה באצבעות לעתים מצוי החסרון של 'מאכלי רוקך', אם אין מקפידים שלא יהיה בו רוק.

אולם כל זה הוא דווקא בעניין מאכל הדייסה, וכפי שהבאנו לעיל - אף במאכלים אחרים שהצימוק יפה להם, אולם בשאר מיני מאכלים אין התייחסות ברורה כלפי הדרך הנאותה באכילתם, אולם לכאורה הדבר תלוי בשני הדרכים שהציע המהרש"א להסבר שאלתו של רבה לרב הונא:

אם נאמר ששאלת רבה הייתה מפני מה הוא אוכל באצבעות, הרי ששמע שמחמת שלא ידע את החילוק בין דייסה למאכלים אחרים, סבור היה שאף דייסה היא כשאר המאכלים שאין אוכלים אותם באצבעות, ומתוך זה נוכל להבין כי אכן לא היה מקובל לאכול באצבעות. אולם אם נאמר ששאלת רבה לא הייתה כי אם על צורת האכילה בכל

היד, הרי שייתכן כי אכילה באצבע אחת או בשתי אצבעות הייתה מקובלת גם בשאר המאכלים. אך גם ייתכן כי הוא ידע שבדייסה יש לאכול אותה עם האצבעות, בשונה מכל המאכלים, אך לא ידע מדוע הוא אוכל בכל היד.

המחלוקת תלויה בפרשנות

יעתה הבוא נבוא למחלוקת היעב"ץ ורבי רנ"י פאלאג'י האם בימי קדם היו אוכלים באצבעות, ובייחוד ביניהם שהבאנו לעיל: האם מהגמרא בנדרים מוכח כי המנהג היה לאכול דווקא בכלי-אכילה או שמוכח שהיו אוכלים באצבעות. ולכאורה, הצדק עם שניהם, כי הגמרא ניתנת לפירושים סותרים, וכל אחד הסיק את המציאות כהבנתו השונה את כוונת הגמרא.

היעב"ץ למשל הסביר כי שאלת רבה לרב הונא לא הייתה על עצם האכילה באצבעות, כי אם על כך שהוא אוכל בכל היד. מה שאומר כי האכילה באצבע אחת או שתיים לא הייתה מוזרה בעיניו. ואם כי איננו יודעים האם זה מפני שבדייסה עסקין או שאפילו בשאר מיני מאכלים היה מקובל כך, אך ברור שאכילת הדייסה באצבעות הייתה מקובלת בעיניו.

כך שמבחינת היעב"ץ מוכח, הן מעצם צורת אכילת רב הונא והן מכך שרבה לא התפלא כנגדו אלא על האכילה בכל היד, כי בימיהם היו מקובל לאכול עם האצבעות, ולו מאכלים כמו דייסה.

אולם רנ"י פאלאג'י, כנראה סבר, שתמיהת רבה לרב הונא הייתה על עצם האכילה באצבעות - מה שמראה כי צורת אכילה כזאת הייתה זרה להם לחלוטין, ואף רבה השיבו כי מאכל זה הוא יוצא מן הכלל, כשאכן תמיד ראוי לאכול עם כלי-אכילה.

כך גם בסיפור השני. היעב"ץ הבין, כפי שכתבנו לעיל, שבכוונה תחילה הם לא אכלו בכפות, כי כלל לא היו רגילים לאכול בכפות, ובפרט בדייסה שבאצבעתא בסיס, אלא שדנו האם אצבעות עדיף או 'הוצא'. אולם רנ"י פאלאג'י סבר כהבנת המהרש"א כי הויכוח לא בא לעולם אלא מחמת שלא היה להם כפות, מה שאומר כי אכן הרגילות הייתה לאכול בכפות, וכאן שאירע שלא היה להם כפות - באו לידי ויכוח. ואף בזה יכול היעב"ץ למעון, שלמעשה לא היו אוכלים בכפות אלא בקערות נפרדות לכל אוכל, והויכוח בא עקב חסרון קערות נפרדות.

גם עצם החילוק אותו הציע המהרש"א בין אדם האוכל בגפו מתוך קערה - שאין כל מניעה שיאכל באצבעותיו, לבין שני בני אדם האוכלים בקערה אחת - שלא היו רגילים לאכול באצבעות, תומך לכאורה בשתי הצדדים: היעב"ץ מבחיתו מצביע על החלק הראשון - שאדם יחיד אוכל באצבעותיו, ואילו רבי רנ"י פאלאג'י מצביע על החלק השני - שרבים האוכלים מקערה אחת אינם אוכלים באצבעותיהם. אך כאמור, הפתרון לכך יכול להיות או אכילה בכפות או אכילה בקערות נפרדות.

ותן לחכם ויחכם עוד כי כיוצא בזה יש לדון גם כלפי שאר הפרטים והחילוקים שהוזכרנו לעיל. מה שמעלה את המסקנה כי הנתונים העובדתיים המוצגים לפנינו בשני הסיפורים בגמרא, אינם יכולים לשקף בחדות את צורת האכילה בימי קדם, האם היו רגילים לאכול באצבעות או בכלי-אכילה, והדבר נתון לפרשנות מתחלפת המשליכה על המסקנות².

פשטידה של שבת

וראה זה חדש אשר מצאתי כי בדומה להיעב"ץ שהוכיח כי בימי קדם היו נוהגים לאכול עם האצבעות מסוגיא זו במסכת נדרים, הרי שהיו כאלה שביקשו להוכיח מכך דווקא למנהג בן ימינו: אכילת הפשטידה בשבת!

בספר 'חפץ חיים' לרבי חיים יצחק יוזפסברג (מערכת אצ אות יד):

"אצבע - דייסא באצבעתא כסים וכל דכן בתרתי וכל דכן בתלת (נדרים מט ב). הוא מאכל של חטים, והאוכלו באצבע הוא טוב, וכל שכן בשני אצבעות או בשלשה. מכאן יש ראייה דיש לאכול הפשטידא בשבת ביד עצמה ולא על ידי מזלג, וע"ש".

כפי הנראה נתכוון בעל 'חפץ חיים' לפשטידת חטים, אותה הוא דימה למאכל הדייסה, והסיק כי ראוי לאוכלו דווקא ביד ולא במזלג.

אפס כי כאמור אין כאן ראייה מוחלטת, שכן לדברי המהרש"א הדבר תלוי תחילה אם מדובר כשאוכל מקערה בפני עצמו, שאז אכן יכול לאכול באצבעותיו, לבין כשאוכל עם עוד אנשים, שאז עליו לאכול בכלי-אכילה. וכיוצא בזה יש לדון בראיה זו עוד ועוד, וכמו שהארכנו בדברי היעב"ץ ורבי רנ"י פאלאג'י.

יש. כהשלמה לדעתו של רבי רנ"י פאלאג'י, הסובר כאמור כי כבר בימי חז"ל היו נעזרים בכלי-אכילה ולא היו אוכלים באצבעות, מן הראוי איפוא להתבונן במסקנה מעניינת אותה הוא מוציא מתוך סוגייתנו, בספרו 'יפה תלמוד' (ח"ב. נדרים שם):

"ובכן יפה המנהג עכשיו שנהגו רבים לאכול כמנהג הלועזים שאוכלין כל חדא וחדא בקערה בפני עצמה, הגם דטריחא להו לבעלי הסעודה".

לדבריו, מכיון שאנו מוצאים בגמרא חילופי דברים סביב אופן האכילה הראוי, באצבעות או ב'הוצא', הרי שהפתרון לכך הוא 'כמנהג הלועזים' שאוכלים בקערות נפרדות.

נזכיר שוב כי מדברי המהרש"א עולה כי קיימים למעשה שתי אפשרויות אכילה נאותות: כל אדם בקערה נפרדת או שאוכלים בקערה משותפת ולכל אחד כף משלו. מה שאומר כי בסיפור השני במסכת נדרים לא היה לאוכלים לא קערות נפרדות ולא כפות.

כך שרבי רנ"י פאלאג'י, לדעתו כי כבר בימי חז"ל היו אוכלים בכפות, היה צריך להסיק מהגמרא כי המנהג הטוב הוא לאכול בכפות, בפרט לשיטתו כי כך מוכח מסוגיא זו. אולם הוא אינו מזכיר כלום על אכילה בכפות, כי אם על אכילה בקערות נפרדות, מה שלמעשה שומט את הקרקע מתחת להוכחתו כי מסוגיא זו מוכח כי היו רגילים לאכול בכפות, בעוד שיתכן כי לא היו רגילים לאכול בכפות אלא בקערות נפרדות וללא כפות, וצ"ע.

ובר מן דין יש לזכור כי כבר הבאנו לעיל את מנהגם של חסידים ואנשי מעשה אשר הקפידו שדווקא את פשטירת השבת לא יאכלו בידיים כי אם במזלג.

טמש כהא ומתק כהא

האמת היא כי איזכורים נוספים סביב אכילה באצבעות מצויים במרחבי הש"ס, אך אותם לא הזכירו היעב"ץ ורבי רנ"י פאלאג'י, ודומה כי גם הם עמומים מבחינה זו שלא ניתן להסיק מתוכם בצורה ברורה את צורת האכילה המקובלת באותם הימים.

הגמרא במסכת עבודה זרה (יח ב) מספרת על רבי מאיר שברח משליחי המלך, וכתרגיל הסוואה: "בשולי עובדי כוכבים חזא, טמש כהא ומתק כהא" - הוא ראה קדירה ובה תבשיל עובדי כוכבים האסור באכילה. טבל רבי מאיר את אחת מאצבעותיו בתוך התבשיל ומצץ את חברתה. אמרו שליחי המלך: "חס ושלום, אי ר' מאיר הוה לא הוה עבד הכי" - אילו היה זה רבי מאיר, ודאי שלא היה אוכל ממאכל של איסור.

בפשטות מקובל לפרש שהדבר היחיד שרבי מאיר עשה כאן לצורך ההסוואה, הוא ההצגה כאילו הוא טועם מתבשיל האיסור. מה שאומר לכאורה כי טעימה מתבשיל באמצעות האצבעות היה עדיין דבר מקובל. אולם ייתכן מאוד לפרש שאף צורת אכילה זו, חסרת-הנימוס, נועדה כדי להסוות את זהותו, וכדי שיהיה כאן 'תרתי לגרעותא', הן אכילת איסור והן אכילה שאינה מנומסת - שני דברים אותם לא היה עושה רבי מאיר.

פוגם את מאכל המלך

ע"א אכילה נוספת באמצעות אצבעות, מספרת הגמרא במסכת כתובות (סא א): אמימר ומר זוטרא ורב אשי היו יושבים לפני פתחו של 'אוגור' מלך פרס. עבר לפניהם 'אמורנגא דמלכא' - מושיב המנות לפני השרים. ראה רב אשי כי מר זוטרא מתאוה למאכל מפנים זועפים וחיוורים, ויקח באצבעותיו מתוך התבשיל והניח בפיו של מר זוטרא. טען בפניו ה'אמורנגא' כי בפעולה זו הוא הפסיד את סעודת המלך, ומעתה המלך לא יאכל מתבשיל זה. והגמרא מאריכה שם בהשתלשלות הסיפור.

ברור כי מעצם לקיחת רב אשי את האוכל באצבעותיו אין ללמוד כי הייתה הדרך לאכול עם האצבעות, שהרי היה כאן 'שעת הדחק' ורב אשי ביקש להרגיע את רוחו הוועפת של מר זוטרא, שלא יבוא לידי סכנה. אולם מאידך גיסא יש לעיין: אם אכן היה מקובל בימים אלו לאכול באצבעות, מדוע טען ה'אמורנגא' כי על ידי כך נפסל מאכל המלך, ולכאורה יש מכאן ראיה שכבר בימי קדם לא היו אוכלים באצבעות.

אולם ברור כי אין בכך כל ראיה, כי ודאי ש'מאכל העולה על שולחן מלכים' דינו שונה, כך שיתכן שאפילו אם רב אשי ומר זוטרא היו אוכלים מתוך הקערה בכף או בכל כלי-אכילה אחר, היה המאכל נפסל. הן מחמת כך שלא ראוי שהמלך יאכל את שיירי האכילה של אנשים אחרים, והן מפני שכלפי נימוסי המלוכות יש בכך פגיעה ונימוס שאדם זר יאכל ממתן המלך.

מפני שאוכל בה

הקשר נוסף לאכילה בידיים ניתן להוציא מתוך דברי הגמרא במסכת ברכות (סב א):
 "מפני מה אין מקנחין בימין אלא בשמאל... רבי אליעזר אומר: מפני שאוכל בה". בפשטות ניתן להבין כי הוא אוכל ביד ממש, ומכיון שהאכילה נעשית ביד ימין - לפיכך אין מקנחין בה אלא ביד שמאל. אולם שוב, אין מכאן ראיה מוכחת, כי יתכן ש'אוכל בה' היינו שזו היד בה הוא מחזיק את הכף, ועדיין צריך בירור.

איסור המשחק בכלי אכילה

עוד ראיה מפתיעה לכך שבימי חז"ל לא היו נעזרים בכלי אכילה, דומני כי ניתן להביא מהערה מחודשת אותה העיר הנאון רבי יצחק וייס מווערבוי, בעל שו"ת 'שיח יצחק', במכתבו לרבי שבתי ליפשיץ, מחבר ספר 'סגולות ישראל', מיום א' משפטים תרס"ה (והיא לו נדפסה בספר הג"ל, בהשמות עמ' קכו. וחזר הגר"י וייס וקבע זאת בתוך ספרו 'אלף כתב' אות תתמא):

"בשם המהר"ם שיק ו"ל שמעתי שצדיקים ליזהר שלא לשחק בסכינים ומזלגות - כלי אכילה, כי מונע הפרנסה ר"ל. וצריך עיון בסוכה (גג א) 'לוי הוה מטייל קמיה דרבי בתמני סכיני', ואפשר דלמצוה שאני".

מבואר איפוא שהגר"י וייס הבין בפשיטות כי גם בימי חז"ל היה הסכין משמש ככלי אכילה, ומתאי מעמא נתפלא כיצד יכול היה לוי לשחק בסכינים. ואם נאמר כי בימי חז"ל כלל לא היו משתמשים בסכין ככלי אכילה, הרי שקושיה מעיקרא ליתא, ולכאורה, הרי זו ראיה כי אכן לא היה גיל הסכין לשמש ככלי אכילה.

אולם אף ראיה זו אינה מוכרחת כמובן, הן מהמעם שכתב הגר"י וייס עצמו כי אפשר דלמצוה שאני. והן כי ייתכן שדווקא סכינים אלו לא שימשו ככלי אכילה, כי אם לעניינים אחרים, ואילו בסכיני מאכל אכן אסור לשחק. ובדרך אגב יצוין שכבר העירו על עצם הסכנה במשחק זה, וראה במהרש"א ובחשוך חמד, ומשם תקחנו.

הלימוד מהסרטן אשר בים

אם בדברי חז"ל אין לנו הכרע לגבי מה היה המנהג המקובל באופן האכילה, הרי שאצל אחד מרבותינו הראשונים, הלוא הוא רבינו יצחק דמן עכו, תלמיד-חבר של הרמב"ן ובעל 'מאירת עיניים' אנו מוצאים כי הובא בשמו שיש לו לאדם לאכול באצבעות - ודווקא בשתי אצבעות!

כתב רבינו אליהו די ווידאש, בעל 'ראשית חכמה', בספרו הקצר 'תוצאות חיים' (ווראשא תרל"ח, עמ' 19)²:

כ. ודומה לזה, ובשינויים קלים, הביא גם רבינו יעקב צמח בספרו 'נגיד ומצודה' (לובלין תרס"א, עמ' 35).

"וכתב חרב רבי יצחק דמן עכו, שלא יאכל אדם אלא בשני אצבעות יד ימינו. וילמוד האדם מן הסרטן אשר בים, שאינו אוכל אלא בשתי אצבעות, וכשיאכל ויתנהג בדרך זה - לא יבא לידי נגרנן".

מזה בא רבינו יצחק דמן עכו למעט בדבריו אלו. לרבים נראה כי הוא בא למעט שימוש בכלי-אכילה כמו כף וכיוצא בזה, אולם לא כך נראה מהצורה שבה הגאון רבי אליהו הכהן האיתמרי, בעל 'שבט מוסר', מביא את הדברים בספרו (פרק כב)

"וילמוד אדם דרך ארץ מסרטן של ים, שאינו אוכל כי אם בשתי אצבעות. כי כמה מהדופי לאותם בני אדם האוכלים בכל האצבעות, כאשר ראו עיני ונמאסים כל האוכלים עמו עד שידם מסלקים מן האכילה מרוב המיאוס. ובפרט אם ת"ח הוא מחלל תורתו וגורם לכל רואיו שיאמרו טוב שלא היינו ת"ח. אוי להם ואוי על נפשם שהתורה נהפך להם לרועץ, מרדיות פתנים בקרבם, טוב להם שלא יצא שם חכם עליהם, טוב להם שלא יצאו לאויר העולם".

ענייני הרואות כי אין הוא בא למעט אלא אכילה עם יותר משתי אצבעות, וכל שכן אכילה שהיא עם כל אצבעות היד. אכילה כזאת יש בה דופי ומיאוס - מסביר השבט מוסר - ועל כך הוא שראוי ללמוד דרך ארץ מסרטן של ים שאינו אוכל אלא בשתי אצבעות.

נמצא כי השבט מוסר מטעים את דברי רבי יצחק דמן עכו באופן שאין כוונתו כלל למעט שימוש בכלי-אכילה, ואדרבה ייתכן כי יסבור שיש בכך מעלה, אלא שאין לאכול בכל אצבעות היד. אך מכל מקום ברור שמדברי רבינו יצחק דמן עכו השבט מוסר עולה כי האוכל בשתי אצבעות - אוכל בנימוס, ויש לו על מה שישמוך, וכך היו נוהגים בני-תרבות שבימיהם.

אכילה בשתי אצבעות

אלא שבעצם דבריו השוללים את האכילה ביותר משתי אצבעות, יש להעיר מדברי הגמרא שהבאנו לעיל: "חבי אמר רב: דייסא באצבעתא כסים, וכל דכן בתרתין, וכל דכן בתלת", וכפי שכבר הבאנו, שהדייסה עריבה ומתוקה על אחת כמה וכמה כשמדובר באצבעות כל היד. ואם רב הונא נהג לאכול באצבעותיו (ובכל חמשת האצבעות - כאחד הצדדים שבמהרש"א), מה שייך לומר כי יש בזה מן הדופי ומן המיאוס.

ויש לדון בזה מכמה אנפי. אפשר לומר שרבינו יצחק דמן עכו והשבט מוסר סבורים כחילוק המהרש"א, שכל מה שהתיר רב הונא לעצמו לאכול באצבעותיו היה מפני שאכל בקערה בפני עצמו, ואילו מה שהם שללו צורת אכילה שכזאת, היא כמדויק בלשונם, שעל ידי זה נמאסים כל האוכלים עמו, שכמה אנשים אוכלים בקערה אחת.

ומה שמצינו בגמרא כי שנים אכלו בקערה אחת, ובכל זאת אחד מהם אכל באצבעותיו, כמה יפרשו כי לא היה להם כפות, ונחלקו מה עדיף ממה, אצבעות או 'הוצא'.

גם ייתכן כי לדעת רבינו יצחק דמן עכו והשבט מוסר אין לדמות דייסה לשאר מאכלים, ואם כי 'דייסא באצבעתא בסיס' ולכן ניתן לאכול זאת באצבעות, הרי 'שדבריהם' שלהם אמורים בשאר מיני מאכלים, שבהם יש דופי ומיאוס באכילה באצבעות.

אולם בעיקר יש לדון בדברי רבינו יצחק דמן עכו והשבט מוסר: האם אכן הגמרא בנדרים מכירה בחילוק בין אכילה בשתי אצבעות או באצבע אחת - שזוהי אכילה ראויה, לבין אכילה בשלוש אצבעות ויותר - שהיא אכילה מאוסה, כי הנה מפורש אמר רב הונא בשם רב כי כל שכן שדייסה בסימא בשלוש אצבעות, ולאחד הפירושים במהרש"א: רב הונא אף אכל בכל היד.

אך מאידך ייתכן כי בסיפור השני אכל האוכל באצבעות ביותר משתי אצבעות, ולכן באה המענה עליו, ואילו היה אוכל רק בשתי אצבעות אכן לא היו טוענים כנגדו. או כלך לך לדרך אחרת: לעולם הוא אכל רק בשתי אצבעות, ולכן זו הסיבה שהוא לא נרתע מהביקורת שהשמיע לו האוכל ב'הוצא'. ועדיין יש לעיין האם יש לחלק בין מספר האצבעות כלפי עניין מאכלי רוקח ומאכלי צואתך, וצריך עיון.

אכילה בידיים לילדים

עוד על האכילה בידיים בזמנם של הראשונים, ניתן ללמוד מדברי רבינו יהודה החסיד בספר חסידים (סימן תכט):

"א"י יניח אדם לילד לקחת בידו (מן הקערה שאוכלים כולם בהם), כי הילדים אינם יודעים לרחוץ ידיהם במוב ושמא יאכל בקערה עם הגדולים (וימאסו ויקוצו לאכול)".

מבואר איפוא שאין המניעה לאכול בידיים מתוך קערה משותפת אמורה כי אם בילדים, שאינם יודעים לרחוץ את ידיהם ולנקותם כראוי, ויכולים הם להמאס את האוכל שבקערה על האוכלים המבוגרים. ונראה להדיא כי בזמנם הייתה רגילות לאכול בידיים.

עוד משמע מכאן שהאנשים המבוגרים שהיו אוכלים בקערה משותפת היו רוחצים קודם לכן את ידיהם היטב, דבר העולה בקנה אחד עם מה שהסברנו כי האוכל באצבעותיו התעלם מהמענה 'עד מתי אתה מאכלי צואתך', לפי שהוא אכן רחץ את ידיו וניקה אותם קודם האכילה המשותפת.

אכילה בראשי האצבעות

בשול"י עניין זה חשוב לציון כי גם האוכלים בעזרת הידיים ראוי להם להזהר שלא יאכלו בגסות יתירה ויבואו לידי מיאוס. הוכרנו כאן את עניין האכילה בשתי אצבעות ולא יותר, והנה אנו מוצאים גישה חדשה בכללות עניין האכילה באצבעות, והוא שיאכלו רק בעזרת ראשי האצבעות.

הגאון רבי יוסף חיים מבגדד, בספרו 'בן איש חי', מתריע בפני המזמין אורחים לאכול 'תבשיל רומב' ואינו נותן להם כפות לאכול בהם, ובכלל הוא כותב כי עדיף לאכול בכף, אך הוא מוסיף ואומר שגם מי שאוכל בידיו יזהר שלא ילכלך כי אם את ראשי האצבעות.

וזה לשונו (הלכות, שנה ראשונה, פרשת בהר, אות ח):

"וזה שלא ימנף מלבושיו באכילתו, ואם אוכל בידו, לא ילכלך כל הידים אלא רק ראשי אצבעותיו, וטוב ונעים שלא יאכל אלא על ידי כף, ולא יאכל אלא רק ביד אחת, ולא בשתי ידים, ולא יניח לנימה גדולה לתוך פיו, ובעת שמכניס המאכל לפיו, יזהר שלא יתלכלך שער זקנו, ויזהר לדחות שער שפמו לכאן ולכאן קודם אכילתו, כדי שלא ישתלשלו הרבה על שפתיו ויתלכלכו הרבה, ובכל דברים אלו יתנהג אפילו בביתו על שלחנו, וכל שכן כשהוא אוכל עם בני אדם, והמוזמן אורחים בביתו ומביא לפניהם תבשיל רומם, ואינו מביא להם כפות לאכול בהם, הרי זה חוטא ומולול בכבוד האורחים".

אזהרה זו לא שמענוה עד כה, ואם כי דומה שאין בה פתרון לחסרונות של 'מאכלי צואת' וכו', אולם יש בכך משום זהירות בכבוד הבריות.

ואוכלים בידים וברגליהם

ואת עניין המיאוס המצוי באכילה גסה, נחתום בדברי רבינו החיד"א המספר בספרו 'מענל טוב' (מהד' פריימן עמ' 56) על כך שבסוף שנת תקל"ג הגיע לתונס והתארח בביתו של הגביר 'הקאיד החכם השלם רבי יהושע כהן טנוגי', והוא נדהם לראות את נימוסי השולחן המקובלים בביתו:

"אך בעניין המאכלות היו כמשפטם, כי כל שולחנות מלאות תבשילים וריחן נודף, סרח העודף. ואוכלים בידים וברגליהם, וכל שמנונית מלוא חופניהם. והיה מנביה הגביר חתיכת שומן בעודה בכפה יבלענה. ומנקה ידו במטפחת שעל ברכיו, והמטפחת נעשה בבית המטבחיים".

ניתן לנחש שהחיד"א אמר לעצמו: אכילה בידים - ניהא, אך מדוע הם 'אוכלים בידים וברגליהם'?, הרי גם אכילה באצבעות יכולה להיות אסתטית ואין צורך שהשמנונית תמלא את כל חופניהם... שלא לדבר שהמטפחת אינה צריכה להתלכלך ולהודרה בבית המטבחיים...

כא. לכל יחסר המזג אציין כי מליצה זו שכתב החיד"א על בני תונס האוכלים בידים וברגליהם היא משל הקדמוני ששורשו כבר נערץ בלישנא דקרא.

על הפסוקים (במדבר יא יח-כ): **"וְאֵל הָעָם תֹּאמַר הִתְקַדְּשׁוּ לַמֶּחָר וְאָכַלְתֶּם בָּשָׂר כִּי בְכִיתֶם בְּאֶזְנֵי ה' לֹאמַר מִי יֵאָכְלֵנוּ בָּשָׂר כִּי טוֹב לָנוּ בְּמִצְרַיִם וְנָתַן ה' לָכֶם בָּשָׂר וְאָכַלְתֶּם. לֹא יוֹם אֶחָד תֵּאָכְלוּ וְלֹא יוֹמִים וְלֹא חֲמִשָּׁה יָמִים וְלֹא עֶשְׂרֵה יָמִים וְלֹא עֶשְׂרִים יָמִים. עַד חֹדֶשׁ יָמִים עַד אֲשֶׁר יֵצֵא מֵאֶפֶסֶם וְהָיָה לָכֶם לְזָכָר"**, כותבים רבותינו הראשונים, האבן עזרא ורבינו בחיי, כי מספרי הימים מסמלים את ריבוי האכילה:

"חמשה ימים - כנגד אצבעות היד האוכלים. עשרה - כפל בשתי ידיו, גם עשרים, כמשל האומרים: יאכל כל מה שיאכל באצבעות ידיו ורגליו".

לשון גחמא נקט, כאדם האוכל באצבעות הידיים והרגליים, ומטבע-לשון זו יוצאת עד לימינו כקנטור למי שידיו יפות ואוכל ברעבתנות כוזל וסובא: אוכל עם ידיו ועם רגליו.

החיד"א באנינות דעתו לא יכול היה לסכול התנהגות זו, והוא מגדיר זאת בלשון נופל על לשון הפסוק: "ולא נחם אלהים דרך ארץ". מספר החיד"א:

"וכבר הייתי אומר להם: הדרך ארץ הוא מטבע פסול בארצכם ואני מוכרח שלא להשתמש בדבר פסול אצלכם..."

הסכו"ם - מי ילד לי את אלה

עד כה עסקנו בהיבט של אכילה באצבעות מול אכילה בעזרת כלי-אכילה, אולם לא נגענו בסוגים השונים הקיימים בהם: הכף המולג והסכין - המאוגדים תחת השם הכולל: סכו"ם.

האמת היא שכבר בתנ"ך מוזכר שימוש בסכין ומולג כפריטי-עור בשלבים המקדימים של הכנת המאכל: הסכין בשחיטת הבהמה וביתורה לאבריה; המולג בהיפוך בשרים על האש או בשליית תבשילים מהסיר. במשנה (מסכת שבת פרק יז מ"ב) אנו כבר מוצאים את המולג - כלי שהיה בשימוש בשדה - כמשחק שמשעשעים בו את התינוק ומגישים לו עליו את האוכל. אך שימוש בסכו"ם בצורה המוכרת לנו כיום, ובמטרה המשמשת כיום, דומה כי אין אנו מוצאים במקורותינו כלל ועיקר.

ניתן לנחש כי הכלי הראשון מבין שלשת מרכיבי הסכו"ם שהגיע לידי השימוש המוכר בו כיום הוא הכף, בהיותו ההכרחי ביותר מכל שלשת עזרי האכילה. שהלא נזידים ומרקם וכך שאר מיני מאכלים נוזליים, צריכים אוכליהם לעשות שימוש בכף, אם אין רוצים הם לאכול היישר מהקערה או מהצלחת. ואכן מסתבר כי משחר ימי ההיסטוריה ידעו לעשות שימוש בכף לצורך האכילה בו.

לעומת זאת המולג והסכין, אין הם פריטי-חובה, שכן כפי שראינו עד כה יכולים האוכלים להיעזר באצבעות כתחליף להם. מה גם שבמרבית המקרים יכול הכף לשמש במקום הסכין והמולג. ואכן רבים במזרח הרחוק אינם מכירים את המולג, ושם עד היום נעשה שימוש במקלות אכילה ולא במולג.

מזה שמביא אותנו לדיון מקורי: מי חידש ומיסד את נימוסי האכילה המקובלים בעולם הנאור, שבמרכזם האכילה בעזרת סכין ומולג, מי הוא זה שהמציא את הרעיון לפיו ניתן להשתמש בסכין ככלי לחיתוך האוכל בצלחת ובמולג ככלי להכנסתו אל הפה.

ההמצאות ששינו את חיינו

לעתים אנחנו מהרהרים על תופעות או מנהגים, חפצים או מכשירים, הקיימים סביבנו, ותוהים: מהיכן הם באו. הלא העולם נברא בלעדיותם, בעבר הם לא היו קיימים, ומי הוא זה אפוא הראשון אשר חננו ה' בדעה בינה והשכל לגלות את הרעיון ולהופכו לנחלת הכלל.

אמת היא כי הטכנולוגיה החדשה והמתקדמת, ההמצאות המופלאות בתחומי ההיימק, כבר מכחים את עוצמת החידוש שישנם בדברים הפשוטים לכאורה. אין מי שיתפעל

היום ממזלמת פילם פשוטה כשניתן להנציה ולתעד באמצעות מסרמות דיגיטליות משוכללות, ואין מי שישתומם על האפשרות לשוחח בטלפון שבשבת-מקלדת מנהלים שיחות חזותיות עם אסטרונאוטים המצויים בחלל החיצון.

שלא לדבר כי עצם התפתחות ענף ההמצאות-מבוססי-הטכנולוגיה במאות השנים האחרונות כבר גורמות לנו לאבד עניין בהמצאות הפשוטות והבסיסיות המלוות את העולם אלפי שנים, כפי הנראה. כך למשל, פיתוח המנוסים החמקניים והרכבות העל-קוליות מאפיל לכאורה על המצאת הגלגל, שהוא הרכיב החיוני לנסיעה ממקום למקום, לשינוע אנשים וסחורות.

אך האמת היא כי רק בזכותם של אותם המצאות קדמוניות סללו החוקרים את דרכם והגיעו לפיתוחיהם החדשניים. כך שכל המצאה באשר היא, גם אם היא נתפסת היום כפחות רלוונטית, היא למעשה הגרעין ממנו נבמו רעיונות כהנה וכהנה.

כמובן שלרובם ככולם של החידושים המסעירים שהבשילו במאות השנים האחרונות ישנם אבות רוחניים, ואנו יודעים את זהות הממציא: תומס אדיסון המציא את נורת החשמל; אלכסנדר בל את הטלפון, וכן הלאה. כיוצא בזה מסורה בידינו על מגלי החידושים מימי הרת עולם: כך למשל, אדם הראשון גילה במוצאי שבת את סגולת הוצאת אש מאבנים; בני למך אף הם היו 'אבות ממצאים', כך 'בל' היה 'אבי יושב אוהל ומקנה' ואחיו 'ובל' היה 'אבי כל תופש כנור ועוב'. אך ברור כי חלק הארי מאותם החידושים שהתגלו במהלך השנים, מהם שנממנו בחיינו והפכו לשגרת חיים, אנו לא יודעים על זהות מחדשם ולא כלום.

האמת היא מנקודת מבט תורנית, כל עוד לא שייך בזה 'אומר דבר בשם אומרו', מה לנו ולידיעת שם הממציא, אולם במקרה דנן, של מחדשי האכילה בסכין ובמזלג, יש משמעות השקפתית מובהקת הנלווית לגילוי זהות הממציאים, וזו עצמה סיבה מספקת להתבונן בזה.

דרך בני יוון

במעמקי סוגיא למדנית במסכת בבא מציעא, בתוך דברי אחד מרבותינו הגאונים, רבינו חננאל ב"ר חושיאל, אנו מוצאים כי הוא מציין ומגדיר את העם המחזיק במנהג אכילה ייחודי של אכילה בסכין ובמזלג: היוונים! שכן כך כתב רבינו חננאל (כה ב):

"פירוש 'המנך' בלי שיש בו שני ראשים, כגון המזלג שיש לו ג' שינים, ודרך בני יון להחזיק חתיכת הבשר ולחתוך עם הסכין ולאכול, ונוטל זה שחתך ונותנו לתוך פיו, ואין ידיו נוגעות בבשר כלל מפני הוזהמה".

רבינו חננאל מסביר לנו שהיוונים נזהרו לא לגעת בידיהם במאכל מחמת הוזהמה (איזו זוהמה, בלשון חז"ל משמש 'זוהמה' ככינוי ללכלוך המצוי בתבשיל, ולכאורה הכוונה שהיוונים ביקשו שידיהם לא יתלכלכו מזוהמת התבשיל. אך יש להזכיר כי לעיל הבאנו

דיון על תופעה הפוכה: זוהמת האדם, אם מרוקו ואם מצואת צפרניו, הממאסה את התבשיל, וייתכן שזו הוזהמה אליה התכוון רבינו חננאל).

כיון שכן נהגו היוונים להשתמש בכלי אכילה: המזלג - מוט דק שבצידו האחת ידיה-החזקה ובצידו השני שלוש שיניים, כשבשעת האכילה, של בשר למשל, מחזיקים ביד אחת את חתיכת הבשר על גבי הצלחת באמצעות המזלג, וביד השנייה חותכים את הבשר בסכין, ועם המזלג מכניסים את החתיכה הרצויה לפה.

ברבות הימים פשט מנהג זה על פני רוב ככל האזורים המתורבתים של כדור-הארץ, כך שניתן לקבוע בוודאות כי היוונים - אותם אנו מוצאים לראשונה משתמשים בזה - הם אלו שהמציאו את נימוס זה, והכל נהגו כן בעקבותיהם.

הרחק מן הכיעור

דומה כי עיקר ההתנזרות משימוש בכלי אכילה, עליהם כתבנו בתחילת המאמר, היו מאכילה במזלג ובסכין. לעומת האכילה בכף, המשמשת למאכלים נוזליים שכמעט ולא ניתן לאוכלם באופן אחר, הרי שהאכילה בסכין ובמזלג היא תחליף לאכילה באצבעות, ובכגון דא העדיפו צדיקי קמאי לא להשתמש בסכין ובמזלג.

ונראה כי הטעם להתנזרות זו מאכילה בסכין ומזלג מצוי גם במה שכתב רבינו חננאל כי דבר זה ממנהגי היוונים, ונפשם היפה של חסידים ואנשי מעשה סלדה מנימוסיהם הקלוקלים של בני תרבות יוון²². ומשכבר הימים שמעתי טעם על דרך הצחות בביאור מנהג אכילת הסופגניות בימי החנוכה, כי הנה מאכל זה אין רגילים לאוכלו בסכין ומזלג, והוא מסמל את הנצחון על מנהג היוונים ונימוסם שהקפידו לאכול בסכין ומזלג דווקא.

הקדושה שורה על האצבעות

וחשבת ליתן טעם לשבח בעומק הדבר שהיוונים הם אלו שחידשו את נימוס האכילה בסכין ובמזלג, בהקדם מה שראיתי לנכדו של הרה"ק רבי צבי הירש מליסקא, בעל 'אך פרי תבואה', המספר בספרו 'דרכי הישר והטוב' (מונקאטש תר"ע, עמוד כג), ממה ששמע באוזניו מזקנו הגדול על חילופי דברים בין הרה"ק העטרת צבי מזידיטשוב להרה"ק הישמה משה:

"שמעתי מאא"ז וצ"ל שפעם אחת נודמן הרב הקדוש מוה"ר צבי הירש מזידיטשוב וצ"ל אצל הרב הקדוש מהר"ם מ"ב ז"ל [=רבי משה טייטלבוים, בעל 'שמח משה' ורבה של אוהעל], והיו יושבין בסעודה, ונטל הרב הקדוש מהר"ם מ"ב

כב. אם כי, למרבה הפלא, ראיתי מביאים בשמו של הגאון רבי חיים קרייזווירט, רבה הנודע של העיר אנטוורפן, שיש לחשוש כי השימוש במזלג ובסכין לאכילה הוא בבחינת חוקות העכו"ם ויש בזה איסור של 'ובחוקותיהם לא תלכו' (ראה קנטרס 'יד אהרן' שכטר, 'ירושלים תשנ"ז, עמ' ו), אך לענ"ד דבר רחוק מאוד לומר שיש איסור בדבר, ואכמ"ל.

וצ"ל את המזלג ורצה לקחת בו את הבשר. ואמר לו הרב הקדוש מזידימשוב וצ"ל: 'איהעל'ער רב - שמעקט דען ניכט מעהר קדושה אין דיא עשר האצבעות וויא אין דעם מתכות' [=רבה של אוהעל, וכי לא שורה הקדושה על עשר האצבעות יותר מאשר על פיסת מתכת זו של המזלג]. והניח מיד הרב הקדוש מאוהעל וצ"ל את המזלג ולקח את הבשר בידו".

בעקבותיו הפסיק המהר"ם א"ש לאכול במזלג

וביאור מעשה נפלא זה ייאמר בהקדם עובדא דהוה עם הגאון המהר"ם א"ש, רבה של אונגוואר ובעל 'אמרי אש', אשר היה רגיל לאכול במזלג ונתעורר לבו להפסיק בכך עקב אשר שמע פום ממלל רב רבין במעלת האכילה עם האצבעות.

לסיפור זה קיימים שתי גירסאות: יש האומרים כי הסיפור היה עם הרה"ק רבי יהודה צבי אייכנשטיין מראולא, בעל 'דעת קדושים', ויש שאומרים כי הוא היה עם הרה"ק רבי צבי הירש אייכנשטיין, בעל 'עמרת צבי' (שהיה דודו חותנו ורבו של בעל 'דעת קדושים'). וכאן נביא את שתי הגירסאות.

סיפר הרה"ג רבי יהושע העשיל הכהן אב"ד קאפיש, תלמידו של המהר"ם א"ש, והובאו דבריו בספר 'זכרון יהושע' (בילגורי תרפ"ד, ערך סעודה, אות יב²):

ו'אמר שרבו הגאון בעל 'אמרי אש' ז"ל גם כן אכל במזלג עד המעשה, שפעם אחת בא בצל קורתו הרב הנה"ק מראולע וצ"ל, וביכדו אותו בכבוד גדול, כי היה נאון עולם וצדיק מפורסם בעל מחבר ספר הקדוש 'דעת קדושים' על קבלה.

ביקש הגאון בעל 'אמרי אש' ז"ל את הנה"ג מראולע שיסעוד אצלו סעודת הצהרים, וכאשר ערכו את השלחן ונתנו מזלגות להשולחן כנהוג, ואמר הרב הנה"ג שהוא לא אוכל במזלג, ואמר הטעם: הלא קיימתי רחיצת ידים, וידי מנוקה יותר מן המזלגות שרחצו המשרות. ומני אז הרה"ג בעל 'אמרי אש' לא רצה לאכול עוד עם מזלג".

בנוסף אחר סיפור זאת כ"ק אדמו"ר מצאנא קלויזנבורג (בשיעור חומש רש"י, תולדות תשל"ו. ונתקן בספר 'הליכות חיים' ענייני שב"ק, עמ' צ):

"שמעתי מיהודי קשיש, ושמו הר"ר יוסף פריעד ע"ה, שהיה תלמיד מובהק מהגאון המהר"ם א"ש זי"ע, ובהיותו בקליינוורדיין בימי בחרותי היה דר בשכנות אלינו, והיה אדוק מאד בכ"ק אדמו"ר זי"ע. וסיפר לאדמו"ר, שפעם אחת ביקר זקני הקדוש העמרת צבי זי"ע אצל המהר"ם א"ש, וכשהנישו לפניהם את הבשר, אכל המהר"ם א"ש במזלג וזקני הקדוש אכל בידיו הקדושות. והמהר"ם א"ש היה קדוש

כנ. אגב, בהמשך הדברים מובא כי הרב מקאפיש עצמו היה לפעמים נוהג לאכול במזלג, "ודרכו היה לומר: יש מזלג בשלשה שינים ויש מזלג בארבע שינים, וצריכך לדעת אם הוא בג' – הוא כנגד ג' אבות, אם הוא בד' – הוא כנגד ד' אמהות..."

עליו... אולם דבר זה היה תמוה מאד בעיניו, מדוע זקני הקדוש אוכל בידיו הקדושות ולא במזלג.

וזקני הקדוש הכיר בפליאתו והסביר לו פשרן של דברים: הנה כאשר יצר הבורא-כל-עולמים את האדם בששת ימי בראשית בחכמה נפלאה, ברא את היד הזאת בתבנית הזאת, ובמעני אמי בראני השי"ת בצלמי ובתבניתו, וביד הזאת אני מניח תפילין בכל יום, ואני מחלק מעות לצדקה, ואני לוקח את הנמרא ללמוד בה, ותמיד אני עושה בה מצוות שציוני בורא, וטרם שהלכתי לאכול נטלתי את ידי וברכתי עליהם 'אשר קדשנו במצוותיו וציונו על נטילת ידיים'. אבל את המזלג הזה עשה נכרי מגושם, ומימיו לא נעשתה בו מצוה אחרת וזלת מה שהמבילוהו פעם אחת וברכו עליו 'על טבילת כלים', ויתכן כי נטבל ביחד עם הרבה כלים, ואם כן היעלה על הדעת כי בידים שלי תמאס נפשי לאכול, ואילו עם המזלג הזה לא, אתמהא, ומיד השליך הגאון המהר"ם א"ש את המזלג מדיו ואכל בידיו הקדושות. והעיד הר"ר יוסף הנ"ל כי מאז לא הרשה המהר"ם א"ש שיניחו לפניו על השולחן מזלג לאכול בו.

ומי יוכל לשער כמה מצוות קיים הגאון המהר"ם א"ש בידיו הקדושות, וכשהיה אוכל 'קוגל' שהיה רותח ואי אפשר היה להחזיקו בידים, היה נופח בפיו שיצמנן מעט, ולא רצה להשתמש במזלג.

דכשהצדיק נוטל את המאכל בידו הריהו מכיון באותה שעה כי חמש אצבעותיו הם כנגד אות ה' שבשם הוי"ה ברוך הוא וברוך שמו, והיד הפשוטה היא כנגד אות ו', והמאכל עצמו הוא כנגד אות י', וחמש אצבעותיו של המקבל הם ג"כ ה', וגמצא שעל ידי זה נעשה יחוד וצירוף משם הוי"ה ברוך הוא וברוך שמו, ומלבד זאת ישנם עוד הרבה כוונות קדושות על כל תנועה ותנועה ובמזלג אין כל שייכות לענינים כאלו.

כל אצבע מיוחדת למצוותה

ופשימא שסוד זה, שחלה קדושה על הידיים לפי שבהם נעשו מצוות רבות, הוא עיקר כוונת הצדיקים באומרם כי ראוי לאכול בידים, שהם קדושים וטהורים יותר מכלי-האכילה.

ויצוין כי שורש הדברים כבר מפורש בדברי השל"ה הקדוש (שער האותיות אות ק - קדושת האכילה ב):

"וידיו ידיו אמונה, רצוני לומר שיוכר גם כן כי הידים אשר אוהו בהם המאכל והמשקה, הם רומזים על התורה והעבודה, כמו שאמרו רבותינו ז"ל במסכת כתובות (ה ב וברש"י שם) שכל אחד מאלו האצבעות נתייחד למצוה, וזת למדידת החושן, קמיצה למנחת כהן, אמה לבלי המשכן והכנין, אצבע להזאת, גודל לבותן אהרן והמצורע. מלבד זה מה שרומזים כלל הידים על שני לוחות העדות (ראה זהר ח"ג רמה ב), עשר אצבעות, בכל היד חמש אצבעות, כנגד הדברות שהיו כתובים חמשה כנגד חמשה, כל זה יתן אל לבו בשעת סעודה שיש בהן דבר שבקדושה".

ומבואר כאן כי כל אצבע מיוחדת למצוותה, וכשאוחז את האוכל בידיו, הרי הוא זוכר ומעלה במדעיו את התורה והעבודה שנעשים בידיים ובאצבעות, ועל ידי זה שורה הקדושה באכילתו. ויעוין עוד לרבינו בחיי בפירושו על התורה (ויקרא ח ג) ובספרו 'שלחן של ארבע' (סוף השער הראשון).

אצל היוונים לחרפה לעסוק בדברים נשמיים

עוד יש להקדים את המבואר בספרי חסידות כי שורש השקפת מלכות יוון הרשעה היא להבדיל בין הגשמיים לרוחניות, בין החומר לצורה ובין הגוף לנשמה. בפילוסופיה האורורה שלהם, טענו היוונים, כי אין צורך לאדם לעשות את המצוות בגופו ודי לו במה שישכיל ויבין עניינם ומהותם. אולם טעות חמורה היא בידם כי האמת היא שאין אדם יכול לבוא לידי השכלה אמיתית אלא אם כן הוא מזכך את החומר על ידי מצוות מעשיות שנצטוו בו בתורה הקדושה.

והאריך בזה מאוד הגה"ק רבי חיים מצאנז בספרו 'דברי חיים' (חנוכה, ד"ה מצוה להניחה):

"והנה, בדור הגזירה רצו היוונים ימ"ש בחכמות חיצוניות שלהם לבטל מישראל מעשה המצות, ורק לילך במושכלות כדרכי היוונים המתפלספים... ואשר אצל היוונים לחרפה לעסוק בדברים נשמיים לעשות מצוות, ואצל עם בני ישראל הקדושים הוא להיפוך: תכלית העיקר הוא להמליך הבורא ית"ש על כל העולם כולו, ומדברים נשמיים יעשו מצוות, להעלות הניצוצות הקדושות ולמשוך קדושת הבורא ית"ש ויתעלה על עולם הנשמי ולשרות שכינתו בינינו ועיקר לזיכור החומר ואיברים הפחותים לזככם וליקח כל התאוות ומדות האנושיות לעבדות הבורא ברוך הוא וברוך שמו".

ואם הבאנו לעיל את ההסבר שהאכילה בידיים מסמלת את המטרה האמיתית של הגוף, שכל בריאתו הוא לצורך קיום המצוות, וצורת אכילה זו היא המזכירה באופן תמידי כי האצבעות מיועדות למצוות האלוקות, הרי שדבר זה עומד בניגוד מוחלט לתרבות היוונית אשר אצלם 'לחרפה לעסוק בדברים נשמיים לעשות מצוות'.

לפיכך דווקא היוונים, בהמשך למגמתם לבטל את עשיית המצוות בגוף האדם, חידשו את האכילה בסכין ומזלג, העוקרת את הזכרון התמידי שאצבעות האדם נועדו לצורך המצוות.

'יון' בנימטריא 'גלגל'

הסבר נוסף בעניין זה ניתן להציע על פי דברי כ"ק אדמו"ר הרה"ק השפת אמת המצביע כי השקפת עולמם של היוונים הייתה עליונות הטבע על הבריאה. היוונים היו בקיאים בחכמת הגלגלים והמולות, והם היו סבורים כי אלו מנהיגים ושולטים בעולם. בכך, ביקשו היוונים להשכיח את השגחת הקב"ה על עולמו ואת היותו מנהיג על הטבע.

מעניין הדבר עד למאוד, שהשפת אמת בספרו כמעט ואינו מביא גימטריאות, והנה בביאורו את ענין זה הוא מביא רצף של שלוש גימטריאות, דבר נדיר שאין

ברומה לו. קובע השפת אמת כי 'יון' בנימטריא: 'גלגל' (66). וכך גם הוא הנימטריא של תיבת 'אלהיך' מתוך הפסוק 'אנכי ה' אלהיך', ושוב כך הוא גם בנימטריא: "היה הוה יהיה".

כלומר: היוונים קידשו את ה'גלגל', מתוך השקפתם כי הטבע והמזלות הם השולטים בעולם. אולם האמת היא ש'אלהיך' בנימטריא 'גלגל', כי הקב"ה הוא השולט על הטבע, ושליטתו זו היא תמידית, בבחינת 'היה הוה יהיה'.

ואלו דבריו הנפלאים (חנוכה, תרס"א):

"כשעמדה מלכות יון הרשעה להשכיחם תורתך. כי היה להם חכמה טבעית, וזו החכמה מביא שכחת השגחת הבורא ית"ש, ובני ישראל נבראו להעיד על הבורא שהוא מנהיג כל הטבע. 'יון' נימטריא 'גלגל', שהיו בקיאין בחכמת גלגל המזלות. אבל באמת הנהגת כל הגלגל הכל על פי הנהגה עליונה, וכמ"ש בספרי קודש 'אנכי ה' אלקיך', 'אלקיך' נימטריא 'גלגל'. ונימטריא 'היה הוה יהיה', שמאתו בא כל אלה הגלגלים שמתחפכין תמיד מראשן לסופן הכל לכבודו ברא להודיע שהוא ראשון והוא אחרון.

וז"ש 'כי היא חכמתכם ובינתכם' דרשו חז"ל זה חכמת חשבון המזלות, פי' שחכמי ישראל יודעין שורש כל החשבונות הללו. ולכן נקראו סוד העיבור שהוא שורש כל מהלך המזלות על פי הנהגה עליונה. וזו חכמה האמיתית כמ"ש הן יראת ה' היא חכמה. אבל חכמת הטבע אדרבה מביא לשכוח את הבורא. ולכן תיקנו להלל ולהודות שע"י הודאה והלל לה' על כל הדברים זה מביא הזכרון שלא להיות נטבע תוך הטבע ולבוא לשכחה. וכמ"ש ז"ל ולא שכחתי מלברכך שהברכה מביא זכרון וכמ"ש זכירה בפה".

עוד יש להקדים גופא דעובדא שסיפרו לפני הרה"ק רבי ישראל מרוזין אודות הרה"ק בעל 'אוהב ישראל' מאפמא, אשר מנהגו היה לאכול בימות החול עם מזלג ואילו בשבת קודש היה אוכל בידו, ופירש זאת הרה"ק מרוזין כי ידוע מחכמי אמת שבימות החול מגיעות ההשפעות על ידי מלאך ובשבת קודש באות ההשפעות על ידי הקב"ה בכבודו ובעצמו, ולכן מנהגו לאכול בימות החול עם מזלג - כי ההשפעות באות על ידי שליח, ואילו בשבת אוכל בידו - כי ההשפעות באות על ידי הקב"ה ממש (ספר 'מפי ספרים וסופרים' פרשת תצוה, יעו"ש מה שהוסיף הרה"ק מרוזין בביאור מנהגו ההפוך).

מבואר איפוא מדברי הרה"ק מרוזין שהאכילה בידיים מסמלת את הקשר הישיר של האדם עם הקב"ה, ללא שליחים וממוצעים, ואם נתבאר מדברי השפת אמת שתכלית השקפת היוונים הייתה להשכיח מאת האדם את השגחת הקב"ה הישירה עליו, הרי שמוכן היטב מפני מה ביקשו היוונים לחדש שחמיד יאכלו בסכין ובמזלג, כאות לבני מרי על שליטת המזלות ועל הריחוק מהקב"ה רח"ל, ולפיכך הצדיקים הקפידו דווקא לאכול בידיהם, היפך ממנהג היוונים והשקפתם הקלוקלת.

היוונים והצדקה

ואם ניתנה רשות הייתי מציע בזה ביאור נוסף, כי הגה ידוע מה שכתב הפרי מגדים (א"ח סי' תרע, באשל אברהם סק"א) כי היוונים ביקשו לעקור את עניני הגמילות-חסדים והצדקה בממון ובגוף.

וכבר נודע פירוש הגר"א, המובא בספר 'דברי אליהו' על הפסוק (דברים טו יא): "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על פן אנכי מצוה לאמר פתח תפתח את ירך לאחיד לעניך ולאביון הארץ" כי על ידי האצבעות ניכר לאדם הצורך ליתן צדקה כדין:

"הכתוב מרמז בזה סדר נכון בנתינת הצדקה שיחיה אדם וחיר בזה, דהנה אם האדם כופף אצבעותיו אזי כל האצבעות נראים שוות, ואם ידו פתוחה אזי רואים בחוש שאין כל האצבעות שוות, אלא אחד גדול ואחד קטן, ואמרו חז"ל על הפסוק 'די מחסורו אשר יחסר לו' אפילו סוס לרבוב עליו ועבד לרויץ לפניו, שצריך ליתן לכל אחד לפי כבודו וערכו, והגדול לפי גדלו והקטן לפי קטנו, אשר לזה צריך הבחנה רבה ודעת לחלק בין איש לאיש ולחיות מן המהדרין במצות הצדקה, כי לא רבים יחבמו בזה לתת לב שמצות הצדקה לחלק יצאת, לפי שיש הרבה שחושבין שצדקה ללאו יצאת, אשר לזאת נתנה התורה סימן טוב לאדם שיבין ענין זה מאצבעותיו, ואמר 'לא תקפוץ את ירך', ואם האצבעות כפופות על היד נראים הם שכולם שוות זה לזה, וכמו כן תתן צדקה לכולם בשוה, לא כן רק 'כי פתוח תפתח את ירך' ותראה בחוש שהאצבעות אינם שוות זה לזה, וכמו כן תבין שאין כל העניים שוין זה לזה ותראה ליתן די מחסורו אשר יחסר לו".

ונמצא כי האוכלים באצבעות היו אצבעותיהם הפשוטות מזכירות להם כי אין כל הבריות שוות, וגם אם להם יש אוכל כדי סיפוקם - הרי שלא יחדל אביון מקרב הארץ, וראוי להם לפרוס לרעב מלחמם ועניים מרודים להביא בית. והיוונים שביקשו לעקור את עניני הצדקה, הנהיגו שלא יאכלו באצבעות, למנוע את רמו זה.

